

2023/02

Elbeszélés és okosági gondolkodás

II.

COGNITO

Kognitív Kultúraelméleti Közlemények

nCognito: Kognitív Kultúraelméleti Közlemények

A Kognitív Poétika Kutatócsoport folyóirata

HU ISSN 2939-5658

Az nCOGNITO folyóirat célja, hogy lehetőséget biztosítson a kognitív elmélet hazai képviselőinek a tudományos publikálásra, illetve a magyar bölcsészettel foglalkozók számára hozzáférhetővé tegye az irányzat nemzetközi és honi kutatási eredményeit. A folyóirat elsősorban olyan tanulmányok megjelenését szolgálja, amelyek a kognitív tudományok és az evolúciós pszichológia eredményeit felhasználva elemzik az irodalmi szövegeket, a filmek és egyéb mediális artefaktumok befogadásának folyamatait. A folyóiratszámok tematikus hangsúllyal vizsgálják az evolúció során kialakult kognitív és érzelmi mechanizmusokat, illetve ezek megjelenési formáit (okszági gondolkodás, elmeolvasás, narratív empátia, feszültségkeltés, morális ítélet stb.) a különböző esztétikai gyakorlatokban.

2. évfolyam (2023) 2. szám

<https://ojs.bibl.u-szeged.hu/index.php/ncognito>

KIADÓ

A Szegedi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar
dékánja

A KIADÓ SZÉKHELYE
6722 Szeged, Egyetem u. 2.

FŐSZERKESZTŐ
Szabó Judit

FELELŐS SZERKESZTŐ
Horváth Márta

SZERKESZTŐ
Domsa Zsófia

WEBMESTER, BORÍTÓTERV
Kovács Bálint

Tartalom

Kauzalitás és történetmesélés. Előszó	3
Monokauzalitás és pseudointencionalitás	5
Az elbeszélés két kognitív elve <i>Katja Mellmann</i>	
Kauzális elvárások	35
Feszültség és meglepetés a <i>Harry Potter és a bölcsek köve</i> című regény olvasásakor <i>Horváth Márta</i>	
Az időrendi-oksági gondolkodás elidegenített képe	47
Ted Chiang <i>Életed története</i> című sci-fi novellája a megtestesült elme kognitív tudományának a szempontjából <i>Némedi Andrea</i>	
Tragikus cselekmény, kauzalitás, tényellenesség	64
Adalékok Arisztotelész <i>Poétikájához</i> <i>Szabó Judit</i>	
A „tökéletes azonosság” mint szükségszerű fikció	78
A kauzalitás és a képzelőerő szerepe a személyes azonosság hume-i modelljében <i>Lamár Erzsébet</i>	

Kauzalitás és történetmesélés. Előszó

Jelen folyóirat-számunk tanulmányai az előző szám folytatásaként az újabb, kognitív tudományi kutatásokra alapozva vizsgálják a kauzalitás szerepét a történetek megértésében. A kauzalitást olyan mentális konstrukcióként ragadják meg, amely révén két vagy több tényező között okozati viszonyt állítunk fel. Az oktulajdonítást a korábban általánosan elfogadott feltételezéssel szemben nem magasabb szintű kognitív aktivitásnak tekintik, az újabb kutatások szerint ugyanis már az érzékelési folyamatok szintjén és intuitív módon is létesülhetnek okozati összefüggések. Az aktuális megközelítések alapján a kauzális tendenciák az ontogenezis folyamán elsajátított logikai összefüggések és magasabb szintű magyarázatok mellett alapvető következtetési rendszerek és esetlegesen veleszületett preferenciák is lehetnek.

Mindebből az is következik, hogy az emberi kauzalitás szükségképpen reduktív, és hosszú oksági láncok vagy több tényezős komplex kauzális rendszerek helyett a monokauzális összefüggések felállítására hajlik. Az emberi elme korlátozott kapacitása miatt ugyanis a valószínűségek szerint történő változásokat nem képes követni és magyarázni, legyen szó a szociális valóságról, a fizikai világról vagy egyszerre mindkettőről, és csak kevés változót képes reflektálni. Mindennek ellenére a kauzális kogníció sikeressége vitathatatlan. A korlátozott számítási kapacitás, elégtelen vagy hibás valószínűségek, hiányos információk alapján hozott intuitív következtetések ugyanis többnyire jól alkalmazhatók az ismert helyzetekre és megfelelőképpen támogatják a sikeres cselekvést.

A történetmesélés a kauzális kogníció összetett folyamatait működteti és előre meghatározott keretek között nyújt lehetőséget ok-okozati közvetetések és magyarázatok alkalmazására, illetve ezek reflexiójára. A történetmesélés hagyományos műfajai és formái rendszerint azt az illúziót erősítik, hogy a valóság változásai kauzális összefüggések alapján magyarázhatók, és egy sikeresnek tekinthető értelmezésben a történet minden eleme a helyére kerül. Ezzel összhangban a korábbi strukturális megközelítések a kauzális motiválást tekintették az irodalmi szövegek egyik legfontosabb szövegszervező elvének, amely egy narratív kiindulópont felől egy folyamatában még nyitott végkifejlet felé mozgatja az eseményeket. Újabb elméletek szerint azonban a következtetési rendszerek már egy ennél sokkal alapvetőbb szinten is működtetnek narratív integrációs folyamatokat. Az alapvető narratív mintákat és ábrázolásmódokat meghatározó magyarázati és következteté-

si rendszerek leírásában a kauzalitás egy sokkal tágabb jelentéstartományt fed le, amelybe beletartoznak a kauzális elvárások, a képi sémák, az abduktív, induktív és deduktív magyarázó rendszerek, a visszafelé történő következtetések, illetve az előretékintő és finális magyarázatok is. A narrativitás geneziséét magyarázó következtetési rendszerek fontos adalékokat nyújtanak a komplexebb narratívák megértéséhez, ugyanakkor az irodalmi alkotások működésmódjairól ezek összetettsége folytán nem nyújthatnak általános képet. A különböző műfajok, történettípusok, elbeszélésmódok az oksági gondolkodás különböző szintű és komplexitású folyamatait működtetik az adott művészi kompozíciót alakító egyéb mechanizmusokkal együttműködésben. Folyóiratunk tanulmányai a kauzális kogníció jelentőségének felmutatására többféle megközelítést is alkalmaznak, az itt olvasható tanulmányok többségében egy-egy kiválasztott elméleti konstrukció felől közelítenek a kauzalitással összefüggő partikuláris problémákhoz.

A szerkesztők

KATJA MELLMANN

Max-Planck-Institut für empirische Ästhetik

Monokauzalitás és pszeudointencionalitás

Az elbeszélés két kognitív elve*

Absztrakt

A történetmondást mindeddig a magyarázatra való kognitív hajlamra vezették vissza. Jelen tanulmányban a magyarázat kognitív műveletét az ok intuitív azonosításaként értelmezzük, amely Peirce „abdukció” fogalmával egyenértékű. Evolúciós szempontból ez a fajta következtetés igényesebb, mint az indukció (amely a tapasztalati tanulás formáiban jelen van), és kevésbé igényes, mint a dedukció (amely az általános elvek explicit ismeretét igényli). A történetek e három modell bármelyike szerint felépülhetnek: szerveződhetnek a példa (dedukció), az eset (indukció) vagy a „detektív” elbeszélés (abdukció) szerkezetének megfelelően. Ezek a narratív struktúrák azonban nem feltétlenül tükrözik a történetek tényleges kialakulását. Amint azt az úgynevezett városi legendák mutatják, a történetek igen gyakran nem „abduktív módon” keletkeznek, azaz nem egy tényleges esetből indulnak ki, amelynek okát azután elbeszélik, hanem „deduktív módon” egy általános tudásból, és így egy lehetséges esemény bekövetkezését mesélik el. A városi legendák példája továbbá azt mutatja, hogy az elbeszélői kauzalitás általában monokauzális, valamint hogy a fizikai kauzalitást gyakran felváltja egy morális kauzalitás, amely egy felettes intencionalitást (például „istent” vagy „sorsot”) feltételez. E tendenciák mindegyike evolúciósan magyarázható: a monokauzális gondolkodás annak ellenére, hogy megbízhatatlan, statisztikailag sikeresebb lehet a döntéshozatalban, mint az összetett, többtényezős ok-okozati összefüggések időigényes mérlegelése; a költői igazságosság ál-intencionalitása pedig az Ernst Topitsch által „szociomorfizmusnak” nevezett veleszületett diszpozícióra vezethető vissza, melynek a csoportos lét és a társadalmi hierarchiák kontextusában van jelentősége.

Kulcsszavak: történetmesélés, narratív koherencia, kauzalitás, városi legendák, monokauzális motiváció, szociomorfizmus, tömörség

*A fordítás alapjául szolgáló eredeti cikk: Mellmann, Katja. „Monokausalität und Pseudointentionalität. Zwei kognitive Prägnanzprinzipien des Erzählens”. *Die biologisch-kognitiven Grundlagen narrativer Motivierung*. Szerk. Horváth Márta és Katja Mellmann. Paderborn: Brill Mentis 2016, 75-106. A fordítást a Mentis Kiadó engedélyével közöljük. <http://rightsstatements.org/vocab/InC/1.0/>

Karl Eibl emlékére († 2014. február 18.)

Anekdotikus bizonyítékokkal kezdem. Az egyik fő nehézség, amellyel az evolúciós pszichológiai érvelés az irodalomtudományban visszatérően szembesül, a redukcionizmus vádja. A szokásos ellenvetés szerint egy komplex kognitív viselkedést egy biológiailag kifejlődött kognitív tulajdonságra való hivatkozással pusztán biológiai mechanizmusra 'redukálunk'. Nos, nem ismerek olyan evolúciós pszichológust (vagy olyan evolúciós pszichológiai szemlélettel érvelő irodalomtudóst¹), aki tagadná a kultúrának az emberi viselkedésben betöltött jelentőségét. A biológiai hajlamokra, mint társ-okokra való hivatkozás csupán a kép kiegészítésére szolgál olyan összetevők hozzáadásával, amelyeket nem lehet pusztán szociokulturális tényezőkkel kielégítően magyarázni, és amelyek az evolúció működésére való utalás nélkül bizonyosan rejtélyesek maradnának. A redukcionizmus ilyen jellegű vádjában azonban az az állítás, hogy egy komplex kognitív viselkedésben 'a biológia is szerepet játszik', rendszeresen átalakul a 'nem a kultúra, hanem (csak) a biológia játszik szerepet' félreértett kijelentésévé, mintha egy további összetevőre való hivatkozás az összes többinek a kiiktatását jelentené.

Gyanítom, hogy nemcsak a természettudományokkal és az evolúcióelmélettel szembeni előítéletek felelősek az ilyen meddő vitákért, hanem egy ennél sokkal alapvetőbb dolog is munkálkodik itt: az a kognitív mechanizmus, amely visszatérően egy olyan félreértéshez vezet, hogy az egyik összetevő megnevezése egyúttal az összes többi befolyásoló tényező érvénytelenítését is jelenti. Ezt a félreértést a pszichológiában „discounting principle”² néven ismerjük, ami nem más, mint a monokauzális gondolkodásra való mélyen gyökerező hajlam,³ mely spontán reakciókra készlet és csak a logikus gondolkodás és az érvelés gyakorlása révén tartható kordában. Ez az elv mindemellett meghatározza a mindennapi gondolkodásunkat, és a gyakorlati problémák sikeres megoldásához sok tekintetben elegendő is. Valószínűleg evolúciós eredete is épp erre vezethető vissza: evolúciós szempontból nem az 'igazság', hanem a sikeres cselekvés az irányadó; egy probléma *egyetlen* okára való koncentrálása statisztikailag nagyobb eséllyel vezet a problémamegoldó cselekvés sikeréhez, mint az összes valóban lehetséges összetevő 'logikailag indokolt', ám cselekvést hátráltató mérlegelése.

1. Az evolúciós irodalmi antropológiáról ld. a következő kézikönyv-cikkeket: Eibl 2010a, Mellmann 2015.
2. Vö. Kelley 1972, 4f, 9; McClure és mtsai. 1993; Read és Marcus-Newhall 1993, 444; Overwalle 1998; Fiedler és Plessner 2006, 288, 304.
3. Vö. a „központi redukció” fogalmával: Dörner 1989/2015, 308f; Schaub 2006, 459. Ld. továbbá a lineáris kauzalitásra és rövid oksági láncokra való hajlamról: Vollmer (1988/2003, I,136) valamint a monokausalitás előnyben részesítéséről: Mellmann 2013, 100.

A következőkben felteszem azt a kérdést, hogy milyen szerepet játszanak az olyan evolúciósan *bevált* (de nem feltétlen helyes következtetéseket eredményező) kognitív hajlamok, mint a monokauzális gondolkodás vagy az alábbiakban még részletesebben tárgyalandó szociomorfikus gondolkodás, a 'értelmes' történetek' belső kohéziójában. Nem vagyok híve annak a tézisnek, hogy a narratív forma önmagában az egyetlen specifikus kognitív adaptáció kifejeződése (vö. Mellmann 2012). Inkább úgy gondolom, hogy a narratív forma olyan kognitív hajlamok sokaságának összetett (és változó) terméke, melyeket egyesével kell azonosítani és magyarázni. Ebben a tanulmányban elsősorban azt próbálom megmagyarázni, miért lehetséges egyáltalán, hogy eseményeket összefüggő – sőt értelmes – történetekké fűzzünk össze. Ennek során a kauzalitás kötőanyagára összpontosítok. Elvileg elképzelhető, hogy egy plotnak alig, vagy egyáltalán nincs kauzális struktúrája, hanem elsősorban veleszületett Gestalt-képzetek (például elutazás és hazatérés, elválás és újraegyesülés; vö. Eibl 2008a) vagy tipizált érzelmi epizódok (vö. Hogan 2003) modellje szerint épül fel, amelyek struktúrája csak nagyon korlátozottan írható le kauzálisan. Egy „motivált” plot esetében viszont elvárás, hogy az események valamilyen logikailag rekonstruálható értelemben 'egymásból következzenek' (Martínez 2000, 643), azaz ok-okozati viszonyok formájában újrafogalmazhatók legyenek. Az ilyen viszonyokat általában „kauzális viszonyoknak” nevezem, függetlenül attól, hogy

- fizikai okozatról vagy szándékos okozásról van-e szó,
- az ok, a hatás és a ható szabály kifejezetten szerepel-e a szövegben, vagy csak a befogadó vetíti ki,
- 'erős' vagy 'gyenge' kauzalitásról van-e szó (pl. az ok szükséges vagy elégséges feltétel vagy sem; a hatás következmény vagy pusztán időbeni rákövetkezés;⁴ stb.),
- a megfogalmazott kauzalitás érvényes, bizonytalan vagy logikailag hibás következtetés-e.

Az utolsó pont érinti az korábban bemutatott, evolúciós szempontból bevált gondolkodási csapdák kérdését. A következő megfontolásokat az az alapfeltevés vezérli, hogy az emberi gondolkodás nagyrészt nem racionális megfontolásokon vagy akár logikailag indokolt következtetéseken alapul, hanem számos olyan specializált következtetési rendszer kusza terméke, amelyek az evolúció során optimális mechanizmusként alakultak ki a korlátozott döntési idő, az elégtelen tudás és a korlátozott feldolgozási kapacitás körülményei folytán. És itt nem csupán a Homo Sapiens, az emberszabásúak vagy a főemlősök rövid evolúciós történetéről beszélek, hanem az

4. Vö. Haferlandnak a Roland Barthesra alapuló megkülönböztetését konzekutív és konzekvenciális „narratív kauzalitás” között: Haferland 2014, 19–21.

összes alapvetően intelligens állat evolúciós történetéről. Feltételezhető, hogy e következtetési rendszerek nagy részén osztozunk számos más állatfajjal, még akkor is, ha ezek az alapsémák az emberi gondolkodás kontextusában néha nagymértékben eltérő megjelenési formát ölthetnek.

Az ilyen következtetési rendszerek nagyon különböző evolúciós időszakokban és eltérő szelekciós nyomás alatt fejlődhetnek ki. Ezek a rendszerek a kognitív tendenciák egy rendkívül heterogén, eddig kevésé feltárt csoportját alkotják: ezek közé sorolom mindazt, amit jelenleg olyan kulcsszavakkal tárgyalnak, mint a 'raciomorfikus apparátus' (Brunswik 1955, 109; Riedl 1980/81, 50–52), 'korlátozott racionalitás' (Simon 1957, 198–200; 1972; Gigerenzer és Selten 2001), 'veleszületett megismerési struktúrák' (Vollmer 1975/90, 90f), 'kognitív torzítás' (Haselton és mtsai. 2005, 730f), 'egyszerű heurisztikák' (Kahneman és mtsai. 1982; Gigerenzer és Todd 1999; Todd és Gigerenzer 2000; Hardman és Macchi 2003; Haselton és mtsai. 2005, 727–730; Kahneman 2011/12), 'veleszületett előítéletek/tévedések/gondolkodási csapdák' (Vollmer 1988/2003; Eibl 2004, 292–301; 2009a, 118–140; Schaub 2006) vagy 'intuitív gondolkodás'. Az ide tartozó egyes pszichológiai tanulmányok nehezen áttekinthetők, és még messze vannak a transzdiszciplináris hozzáféréshez szükséges szisztematikus feldolgozottságtól; a következőkben ezért részben kissé távolabbi bizonyítékokra is támaszkodom, többek között Charles S. Peirce és Ernst Topitsch 'abduktív' és szociomorfikus gondolkodással kapcsolatos megfigyeléseire. A leírt jelenségekre ezek alapján természetesen nem adhatók kimerítő evolúciós pszichológiai magyarázatok, de az irodalom területén lehet heurisztikus értékük, és segítségükkel bizonyos jelenségek jól azonosíthatók és szerkezetük feltárható.

Magával a történetmondás jelenségével kezdem. A narratív közlések létrehozására való hajlamot többféleképpen is visszavezették az ember 'magyarázó ösztönére', amely Peirce abdukció fogalmának segítségével sajátos logikai struktúráként ábrázolható (1). Az elbeszélés *eredetének* e logikai struktúrájától megkülönböztetem a különböző narratív *ábrázolásmódok* logikai struktúráit, amelyek az elbeszélte történet eltérő értelmezéseit hozzák létre (2). Az elbeszélés eredetét és a narratív ábrázolási módokat különböző következtetési eljárások modellje szerint logikailag előzetesen strukturálom, azután pedig empirikusan tesztelem. Az úgynevezett „városi legendák” példáján először az elbeszélés egy másik, de legalább ugyanilyen fontos kognitív tendenciájára hívom fel a figyelmet, amely szorosabban kapcsolódik az előrejelzések következtetési logikájához, mint a magyarázathoz (3). Az ábrázolásmód szintjén a városi legendák egyrészt a monokausalitás fent tételezett hajlamát példázzák (4), másrészt az intencionalitás szociomorfikus implikációjára való hajlamot, amellyel a 'finális motiváció' jelensége magyarázható (5).

1. Az abduktív magyarázó ösztön

A költészet egyfajta „elméleti problémamegoldó tevékenységként” értelmezhető: A valós élet problémáit kódolja szemléletes-konkrét beszédbe, és ily módon implicit „kripto-elméleteket” is közvetít a világról és e problémákról.⁵ Kissé lazán fogalmazva: a költők is meg akarják magyarázni a világot (bár rendszerint egészen másképp, mint a filozófusok, teológusok vagy tudósok). A következő fejtegetések kevésbé a költészetnek erre a globális *funkciójára*, mint inkább arra a kérdésre összpontosítanak, hogy hogyan ’kerülnek be’ az ilyen kripto-elméleti kijelentések a költői beszédbe, és ezeket a befogadó hogyan tudja újra ’kivonni’ belőle. Engem tehát a költői beszéd és a propozicionális tudás *viszonya* foglalkoztat, azok a *kognitív szabályok*, amelyek szerint az egyik a másikba alakul át. Itt a propozicionális tudás *történetekbe* öltöztetésének speciális esetére összpontosítok (kiváltképpen a narratív ábrázolásmódra; a drámai formával az alábbiakban nem foglalkozom külön) – tehát a tudás „nem véletlen eseménysorra” alakítására (Eibl 2004, 255, 361f). A nem-véletlenszerűséget előállító kognitív szabályok közül engem különösen a *kauzalitás* elvárása érdekel.⁶

Az ok-okozati eseménysorok előállításának egyik formája a magyarázat, amely a társalgási kontextusokban teljesen természetes, (vö. Mellmann 2012, 42f). Ezért a korábbiakban gyakran merült fel az a feltételezés, hogy történetmondás egyik fontos ösztönzője az ember magyarázatok iránti igénye. Jonathan Gottschall *The Storytelling Animal* című könyvében például egy evolúciós eredetű magyarázó ösztönt feltételez, amelyet tréfásan ’belső Holmes-nak’ nevez, és a történetmondásra való hajlammal azonosít:

[h] Mindannyiunk agyában van egy kis Sherlock Holmes. Az ő feladata, hogy ’visszafelé következtessen’ abból, amit a jelenben megfigyelhetünk, és megmutassa, hogy az okok milyen rendezett sora vezetett bizonyos hatásokhoz. Az evolúció azért adott nekünk egy ’belső Holmes-t’, mert a világ valóban tele van történetekkel (intrikákkal, cselszövésekkel, szövetségekkel, ok-okozati kapcsolatokkal), és érdemes ezeket felderíteni. A történetmondó elme életbevágó evolúciós adaptáció. (Gottschall 2012, 102)

A ’visszafelé következtetés’ e holmes-i logikáját kapcsolatba hozták Peirce *abdukcio* fogalmával is (pl. Sebeok és Umiker-Sebeok 1982, 41–60, 78–84; Wirth 1999, 137;

5. Eibl 1976, 82–88. Eibl a költői beszédet „osztentív” beszédaktusként, azaz „példázatban” való beszédként modellezi. A „problémamegoldó tevékenységet” itt Karl R. Popper probléma-fogalmának tág értelmében kell érteni („Az egész élet problémamegoldás”); vö. még Eibl 2010b.

6. A kauzális elvárásról ld.: Riedl (1980/81, 118–147, különösen 125 f; 1981); Kahneman és Tversky (1982, 117) és Kahneman (2011/12, 100–104) által idézett szakirodalmat; Hagmayer és Waldmann 2006; Fauconnier és Turner 2002, 75–87.

2012, 303–306). Peirce „abdukciónak” vagy másképpen „retrodukciónak” nevezi a „magyarázó hipotézis kialakításának folyamatát”,⁷ azaz a magyarázatra szoruló megfigyelésből az azt okozó tényekre történő „visszamenőleges következtetést”. Ez a gondolkodási forma szillogisztikus következtetési folyamatként írható le, amelyben az egyes állítások a dedukcióhoz és az indukcióhoz képest átrendeződnek.⁸ Ha elszakadunk azoktól a tudományelméleti kontextusoktól, melyek a tankönyvi példák alapját képezik, és megpróbálunk olyan evolúciósan releváns forgatókönyveket kitalálni, amelyek a mögöttes következtetési rendszerekhez vezethetnek, akkor például a következő szemléltető példákat lehet megalkotni (ld. 1. ábra) A *dedukció* olyankor alkalmazható következtetési eljárás, ha már létezik megfelelő szabályismeret. Ez a szabályismeret – függetlenül attól, hogy mennyire helytelen vagy helyes⁹ – lehetővé teszi, hogy egy megfelelő kezdeti feltételekkel rendelkező egyedi esetet egy általánosabb törvény szabályos megnyilvánulásaként kezeljünk. Egy ilyen következtetési rendszer kulturális körülmények között válik evolúciósan szükségessé, vagyis a tudás mentális „objektíválása” (vö. Eibl 2004, 209–245; vö. még Knauff 2006, 236f), társadalmi áthagyományozása vagy mediális tárolása esetén. A deduktív gondolkodás megközelítései tehát olyan nem emberi fajokban is megtalálhatók lehetnek, amelyek képesek az utánzásos tanulásra („a kövek alkalmasak a dióhéj feltörésére”); ez a típusú gondolkodás azonban a ’kognitív niche-ben’, azaz a tervezéssel, az eszközhasználattal, a ’felhalmozó’ (kumulatív) kultúrával¹⁰ és az emberi nyelvvel való koevolúcióban vált úttörő jelentőségűvé. Ezzel a sza-

7. Peirce 1991, 115; az eredetiben: „the process of forming an explanatory hypothesis” (CP 5.171).
8. Az abdukció fogalmának bemutatását elsősorban Peirce 1903-as, a pragmatizmusról szóló előadásaira alapozom. A korábbi Dedukció, indukció és hipotézis című 1878-as esszéhez képest a premisszák sorrendje itt megváltozott: a „szabály, eredmény feltétel” (vö. CP 2.623; W3, 325f) sorrendből „eredmény, szabály feltétel” (vö. CP 5.189) lett. Peirce értelmében, miszerint az abduktív következtetés az egyetlen, amely „új gondolatot” vezet be (vö. 12. jegyzet), én ezen kívül az ’eredmény szabály + feltétel’-t emelem ki, azaz a szabályt látens „háttértudásként” kezelem (vö. Schurz 2006, 53), amely csak a következtetés során aktualizálódik, és nem premisszaként van jelen egy meghatározott kezdeti tudás értelmében, mint a dedukcióban. Peirce saját megfogalmazásában: „Igaz, hogy a hipotézis különböző elemei már korábban is megvoltak a fejünkben” (CP 5.181), és „előzetes tudásunk segíthet bennünket hipotéziseink kialakításában” (CP 7.37), de a döntő tényező „az az ötlet, hogy összekapcsoljuk azt, aminek összekapcsolásáról korábban nem is álmodtunk” (CP 5.181; vö. Peirce 1991, 123). – Mindez nem kíván hozzájárulni ahhoz a kérdéshez, hogy az abdukció „kreatív” következtetés-e vagy sem. Nem foglalkozom állást abban a kérdésben sem, hogy az abdukció egyáltalán (önálló) következtetési eljárás-e. A három következtetési logika leíró modellként való használatakor lényegtelen, hogy az abduktív következtetés későbbi leírása Peirce-nél valóban annak szillogisztikus megfogalmazása-e, vagy inkább annak pusztán „jellemzése” (Danneberg 1988, 317).
9. A dedukció az egyetlen biztonságos következtetési módszer, azaz az előfeltételek igazságából szükségszerűen következik a következtetés igazsága. Ez azonban nem zárja ki annak lehetőségét, hogy az előfeltételek hamisak is lehetnek.
10. Az emberi kultúrának az állatvilágban található más kultúrátípusoktól való, Tomasello „kumulatív kultúra” fogalma alapján tett megkülönböztetéshez ld. Eibl 2004, 236–240; 2016, 34.

	Dedukció	Indukció	Abdukció	
Feltételek	Az élénk színű békák nyálkája alkalmas nyílméregnek. (szabály)	Ez a bogyó piros. (előzmény)	Két férfi beteg. (következmény)	ismert
	Ez a béka élénk színű. (előzmény)	Ez a bogyó ehető. (következmény)		
Konklúzió	⇒ Nyálkája alkalmas nyílméregként. (következmény)	⇒ A piros bogyók ehetőek. (szabály)	⇒ Ezek a férfiak tegnap (talán) a dombon jártak (előzmény), ahol az őseink szellemei laknak (és ahová ezért tilos mennünk) (szabály).	ismeretlen
	<i>Szabályalkalmazás</i>	<i>Szabályalkotás</i>	<i>Magyarázat (szabálygeneráló ok vélelme; narratív integráció)</i>	

1. ábra

bályalkalmazási folyamattal szemben az *indukciót* egy második érzékelési adaton alapuló általánosító szabályalkotási folyamatként lehet leírni. Ez a következtetési eljárás köztudottan nem megbízható (vannak mérgező piros bogyók is), de az ismétlések által fennáll a folyamatos korrekció lehetősége. Evolúciós eredete valódi „indukciós ösztönként” (Eibl 2009b) a tapasztalati tanulásban rejlik, és feltételezhető, hogy alacsonyabb intelligenciájú fajoknál is jelen van a természetes kondicionálás formájában.¹¹ Végül akkor beszélhetünk *abdukcióról*, ha sem a megfelelő szabályszerűség, sem a megfelelő kiinduló állapot nem ismert, hanem mindkettőt mintegy ad hoc szedjük össze az aktuális magyarázathoz. Ellentétben az indukció és a dedukció esetével, amelyek csupán egyetlen új állítást létesítenek, az abdukció eredménye egy több állításból álló *magyarázat*: „Az emberek betegek, mert a dombon voltak, és mert ez ellenkezik őseink akaratával”. Peirce számára az abdukció tehát az egyetlen logikai művelet, amely valamiféle új gondolatot vezet be.¹² Beszélhetnénk *narratív integrációról* is, mivel a kezdeti esemény köré egy összefüggő ’történet’ (Gottschall szavaival „események rendezett sora”) épül, azaz további tényekkel és olyan odaillő törvényszerűségekkel egészül ki, amelyek a tényeket értelmes módon kapcsolják össze.

Az ok-azonosítás alapvető formái gyakoriak lehetnek az állatvilágban; az abdukció végső soron valószínűleg egy nagyon régi kognitív mechanizmuson alapul.¹³ Az

11. Vö. pl. Riedl 1980/81, 45–47, 105f, 124f.

12. Peirce 1991, 115; az eredetiben: „the only logical operation which introduces any new idea” (CP 5.171).

13. Én azonban ezt olyan kognitív műveletekre korlátoznám, amelyekben az ’ok’ valamilyen (akár

intelligensebb abdukció csak a *szabályszerűség részletezésében* különbözik a legtöbb állat 'előre huzalozott' oktulajdonításától. Csak ezáltal lesz a területspecifikus keresési reflexekből átfogó kognitív képesség, és az intuitív okfeltételezésből a Peirce értelmében vett valódi „hipotézis”. Az a kérdés, hogy a hipotézis részletezésének képessége saját evolúciós adaptációra vezethető-e vissza, ahogy Gottschall véli, vagy inkább az okok keresésének és más kognitív képességeknek a mellékterméke, ezen a ponton nyitva marad. Az mindenesetre biztos, hogy az abdukciót az összes alapvető 'tudományos' gondolkodás kiindulópontjának tekinthetjük. Az abdukció úgyszólván az első feltételezést szolgáltatja (egy vélekedést, feltevést vagy sejtést), amelyet aztán deduktív levezetéssel és induktív teszteléssel tovább lehet vizsgálni.¹⁴ A dedukció és az indukció tudatosan módszeres alkalmazásával szemben az abduktív 'találgatás' kezdeti momentuma spontán módon,¹⁵ szinte ösztönösen történik. Peirce ennek megfelelően úgy írja le az abduktív ítéletet, mint egy

olyan általános ösztön-szerű képességet [...], amely az állatok ösztöneihez hasonlóan túlmutat értelmünk határain, és úgy irányít bennünket, mintha olyan tények birtokában lennénk, amelyek teljesen kívül esnek érzékszerveink hatókörén. Az ösztönökhöz hasonlít abban is, hogy enyhén hajlamos a tévedésre; mert bár gyakrabban téved, mint ahányszor igaz van, a viszonylagos gyakoriság által mégis elménk legcsodálatosabb része.¹⁶

Peirce az abduktív gondolkodás létét itt bizonyos mértékig az evolúció próba-

nem nyelvi) mentális fogalma is szerepet játszik. Fauconnier és Turner (2002, 76) az oksági gondolkodás evolúciós prototípusai közé sorolják a kulcsingerek feldolgozását is, mint például az ordítás oroszlánnak való tulajdonítása vagy a 'csörgés' csörgőkígyónak való tulajdonítása, amit én még nem sorolnék az okazonosítás alá, mert itt már maga a kulcsinger is ijesztő hatású, sőt szigorúan véve az explicit okazonosítást feleslegessé is teszi. De egy vakond, amelynek beomlik a járata, vagy egy hód, amelynek elúszik egy fadarabja, nagyon is kialakíthat egy homályos elképzelést arról, hogy mi okozta ezt a helyzetet (és milyen fizikai törvényszerűségek szerint történhetett ez).

14. Vö. Hookway 1985, 222–229, 231; Wirth 1999, 137–142; idézet a CP 7.36-ból. Vö. még Riedl 1980/81, 104f.
15. Vö. „az a gondolat, hogy összekapcsoljuk azt, aminek összekapcsolásáról korábban nem is álmodtunk, az új feltevést villámgyorsan villantja fel elménkben”. (Peirce 1991, 123; kiemelés K. M.) Az eredetiben: „It is true that different elements of the hypothesis were in our minds before; but it is the idea of putting together what we had never before dreamed of putting together which flashes the new suggestion before our contemplation” (CP 5.181; kiemelés K.M.). Vö. még Riedl 1980/81, 131f.
16. Peirce 1991, 117; az eredetiben: „[a] Faculty [...] of the general nature of Instinct, resembling the instincts of the animals in its so far surpassing the general powers of our reason and for its directing us as if we were in possession of facts that are entirely beyond the reach of our senses. It resembles instinct too in its small liability to error; for though it goes wrong oftener than right, yet the relative frequency with which it is right is on the whole the most wonderful thing in our constitution.” (CP 5.173)

szerencse-logikája,¹⁷ vagyis az egyébként esendő következtetési rendszerek statisztikai sikere alapján magyarázza. Az abduktív feltevés egy olyan

belátás, amely nem elég erős ahhoz, hogy gyakrabban legyen igaza, mint hogy tévedjen, de elég erős ahhoz, hogy ne tévedjen sokkal gyakrabban, mint ahányszor igaza van [...]. Azért nevezem belátásnak, mert ugyanarra az általános műveleti osztályra kell vonatkoztatni, amelyhez az érzékelési ítéletek is tartoznak.¹⁸

Az érzékelés is lehet megtévesztő, de összességében minden élőlény érzékelő rendszere úgy fejlődött ki, hogy lehetővé tegye a túlélést, függetlenül attól, hogy az érzékelő apparátus objektíven mennyire helyesen képezi le a valóságot. Peirce szerint ugyanez vonatkozik a 'magasabb' kognitív képességekre is: Az emberi magyarázatalkotási képesség kialakulása sem valószínű, hogy önkontroll alatt és a kritikai logika útján ment végbe,¹⁹ sokkal inkább a biológiai visszacsatolás folyamatán keresztül: a „relatív gyakoriság” révén, amely nagyjából „helyes”.

A 'belső Holmes' alapvető esendő voltát hangsúlyozza Gottschall is, amikor önelégülten megjegyzi:

Bár a Sherlock Holmes-történetek szórakoztatóak, érdemes észrevenni, hogy Holmes módszere nevetséges. [...] [Az ő] szokásos módszer[e] az, hogy a leghomályosabb nyomokból a legbiztosabb és legkimerítőbb magyarázó történeteket fabrikálja. Holmes megragadja egy nyom százféle értelmezése közül az egyiket, és önkényesen ragaszkodik ahhoz, hogy ez az értelmezés a helyes. Ez azután olyan valószínűtlen értelmezések sokaságának alapjává válik, amelyek egy szép, eredeti és elenyészően valószínű magyarázó történetté állnak össze. [...] [A]z elbeszélő elme tökéletlen. [...] Allergiás a bizonytalanságra, a véletlenre és az egybeesésre. A jelentés rabja. Ha nem talál értelmes mintákat a világban, akkor megpróbálja azokat kivetíteni. Röviden, a történetmesélő elme egy gyár, amely igaz történeteket termel, ahol csak tud, de amikor nem tud, akkor hazugságokat gyárt. (Gottschall 2012, 101–103)

17. Peirce proto-evolúciós pszichológiai gondolkodásmódját mutatja a központi kérdésfeltevése: „Miért ilyenre formálta az evolúció az emberi elmét? Ezt a kérdést kell ma feltennünk [...]”. Peirce 1991, 13/CP 5.28. Darwinista alapmeggyőződéséről ld. Peirce 1991, 39f/CP 5.64. és 20. megjegyzés.
18. Peirce 1991, 117; az eredetiben: „a certain Insight, not strong enough to be oftener right than wrong, but strong enough not to be overwhelmingly more often wrong than right [. . .]. An Insight, I call it, because it is to be referred to the same general class of operations to which Perceptive Judgments belong.” (CP 5.173)
19. Peirce 1991, 116; az eredetiben: „certainly not [...] by a self-controlled and critical logic” (CP 5.173).

Véleményem szerint Peirce és Gottschall itt ugyanazt az emberi tulajdonságot figyelte meg, és teljesen különböző tudományos kontextusban próbálta megragadni. Gottschall Michael Gazzaniga osztott agyú betegekkel végzett kísérleteire hivatkozik, amelyek lenyűgözően mutatják be, hogy az agy hogyan állít elő látszólag meggyőző magyarázatokat villámgyorsan olyan tényekre vonatkozóan, amelyek igazi okait valójában nem ismerheti (Gottschall 2012, 95–99). Gottschall további bizonyítékokkal is szolgál a konfabuláció kórképe, vagyis egy olyan pszichés zavar alapján, amelyben ez a viselkedési tendencia mintegy elszabadul (Gottschall 2012, 108–110). Tudományelméleti célkitűzésének megfelelően Peirce inkább a mechanizmus²⁰ tényleges hatékonyságára, mintsem abszurd túlkapásaira koncentrált. Azonban mindketten azzal a kérdéssel foglalkoznak, hogy ez a kognitív képesség mit tesz lehetővé.

2. Narratív sémák

Gottschall a magyarázó ösztön termékeit 'történeteknek' nevezi. Ez a kifejezés nemcsak a magyarázó történetek alapvető konstruáltságára ('fikcionalitására') utal, hanem az „események rendezett sorára”, azaz az abduktív következtetés *narratív ábrázolására* is. A magyarázat mert-mondatát („Az emberek azért betegek, mert a dombon voltak, és mert ez ellenkezik őseink akaratával”) az elbeszélés úgyszólván objektív eseményszerkezetté alakítja át: „Az emberek felmentek a dombra. Aztán megbetegedtek. Ez mutatja őseink akarátát.”

Az ilyen átalakítás nem szükségszerű. Amint a 2. táblázat mutatja, a 'történetet' többféleképpen is el lehet mesélni. Az 'induktív' minta azonban az *ordo naturalis*-t képviseli, míg a másik két ábrázolási minta különböző *ordo artificialis*-elbeszéléseket eredményez. E három minta mindegyike máshova helyezi a történet sajátos *hangsúlyát*: a deduktív reprezentáció különösen a történet *eredményét*

20. Azért tudjuk megismerni a világot, mert alkalmazkodtunk hozzá – így lehetne röviden összefoglalni Peirce kiindulópontját (és a későbbi „evolúciós ismeretelméletet”; vö. pl. Lorenz 1985, 14 f). (Az itt releváns kutatási kontextusokban sajnos megszokottá vált, hogy Peirce-nek monista álláspontot tulajdonítanak, és következésképpen a megismerő képességek általa adott magyarázatát megkülönböztetik Lorenz adaptációpárti álláspontjától; pl. Chomsky 1968/70, 158; Vollmer 1975/90, 54f; Hampe 2015, 6–9, akik egy előadás kéziratából vett két rövid, dekontextualizált idézetre [CP 5.603] és apokrif jegyzetekre [Ms R954] alapozzák hamis értékelésüket. Peirce álláspontjának reprezentatív idézetek alapján történő szakmai rekonstrukciójához ld. Hookway 2000, 164–167, 173–176; Reynolds 2002, 59–64.) Peirce számára a kognitív eszközöknek ez az evolúciós magyarázata magában foglalja azok megismerési eszközként való indoklását/igazolását (justification) is (vö. Hookway 1985, 262–288; 2000; Danneberg 1988, 322–326). Szerinte a kognitív eszközök nem tévedhetetlenek, de egy hipotetikus végtelenen belül (amely alapvetően csak az alkalmazkodás múltbeli evolúciós történetének logikus folytatása a jövőben) optimális eredményeket szolgáltatnak. Más szóval Peirce nem 'monisztikusan' tölti meg a természetet igazsággal, hanem az igazság fogalmát 'naturalisztikusan' (ő maga kerülte volna ezt a szót; vö. Hookway 2000, 293–298) egy nem abszolút, nem transzcendens módon igazolt igazságra redukálja.

hangsúlyozza („Így megy ez”); az induktív reprezentáció alapvetően az események összefüggéseiből kirajzolódó *szabályra* utal („Ha ..., akkor ...”); az abduktív magyarázat a kiváltó ok azonosításában csúcsosodik ki („Ó, hát ezért!”). A deduktív séma az általánostól az egyedi felé mutató mozgásával a szemléltető *példázat* ábrázolási szándékával egyenértékű (ld. Dicke 1994). Az induktív séma a sajátostól az általános felé halad, és egy arra buzdító felhívásként fogalmazható át, hogy a bemutatott *esetből* levezessük a ható szabályt (vö. Jolles 1930, 171–199).²¹ Végül az abduktív séma a rejtély és a megoldás sémájával a *nyomozás* elvét követi (ld. Eibl 2012b, 175–177²²), ahogyan ez az etiológiai mítosztól az analitikus drámán át a kísértet- és bűnügyi történetekig számos műfajban jelen van.²³

Az induktív ábrázolási séma nemcsak az események sorba rendezésének a ’természetességében’ különbözik a másik kettőtől, hanem abban is, hogy a szabály elbeszélői említése általában feleslegessé válik. Ez azért van így, mert maguknak az eseményeknek az elbeszélése már *bizonyítékot* szolgáltat a szabály működésére, és a befogadó könnyen képessé válik arra, hogy azt az elbeszélte eseményekből levezesse. Az *ordo naturalis* elbeszélés úgyszólván a tényleges tapasztalat szimulációját nyújtja, amelyre a tapasztalati tanulás indukciós ösztöne azonnal beindulhat. A szabály megfogalmazása és a történet tehát kölcsönösen felváltják egymást; a kettő közül az egyik elegendő. A megfogalmazott szabály helyett az elbeszélés egyszerűen végződhetne egy tautologikus „Ez volt őseink akarata” mondattal. Az induktív ábrázolási sémának ez a sajátossága abból következik, ahogyan a tapasztalat ’megérkezik’ az agyba, és ahogy feltehetően feldolgozásra kerül. Feltételezhető, hogy a tapasztalat az úgynevezett epizodikus emlékezetben előre strukturált szekvenciák formájában reprezentálódik, amelyek a nyelvi reprezentációk számára is biztosítják a kognitív nyersformát (vö. Boyd 2009, 152–158; Mellmann 2012, 34f). Hogy mennyire alapvető az „események rendezett sorának” ez a reprezentációs formája,

21. Az eset elbeszélő formája is az összehasonlító sorozatképzés felé hajlik, ami megfelelne az ún. „enumeratív indukció” logikai formájának.
22. Eibl (2012b) ebben az összefüggésben „dedukcióról” beszél, a „deduktív-nomológiai magyarázó modell” értelmében (amelyet maga a detektív Holmes is magáénak vall, ahogyan Wirth 2012, 304–306 tudáspoétikai szempontból hangsúlyozza). Ez nem mond ellent Peirce abduktív sémájának: „We may be aided by previous knowledge in forming our hypotheses. In that case they will not be pure guesses but will be compounds of deductions from general rules we already know” (CP 7.37, kiemelés K.M.). Az előzetes megfigyelések (pl. „Ezek az emberek tegnap a dombon voltak”) szintén hasznosak lehetnek, és a következtetésben egy inkább induktív magyarázó mozgást eredményezhetnek. A szabály és az ok sorrendjét az 1. és 2. táblázatban a szinkronisztikus vonatkozó mellékmondatok által tudatosan hagyom nyitva. Vö. még a 8. és 15. jegyzetet.
23. Az ’egyszerű formák’ szótárában a nyomozási sémát valószínűleg az *orákulum* alaptípusához sorolnánk (Jolles 1930, 98f, 117f; Pfeil és Koch 1994), amely a *mítosszal* ellentétben inkább az egyedi esetre fókuszál (Jolles 1930, 117) – az itt vázolt rendszerben tehát nem ’induktív’ eseményszerű (vö. 24. jegyzet), hanem az egyedi esetre épülő ’abduktív’ nyomozási séma szerinti elbeszélés mód jellemző, és a *rejtőnnyel* ellentétben (Jolles 1930, 126–149) nem előfeltételezi a kérdésre adott válasz ismeretét.

Minta	Narráció		
	<i>›deduktív‹</i>	<i>›induktív‹</i>	<i>›abduktív‹</i>
Narráció	A domb, ahol őseink szellemei laknak, számunkra tiltott terület. (<i>Törvény</i>)	A férfiak felmentek a dombra. (<i>előzmények</i>)	A férfiak megbetegedtek. (<i>következmény</i>)
	Miután a férfiak felmentek a dombra. (<i>előzmények</i>)	Aztán megbetegedtek. (<i>következmény</i>)	Mert felmentek a dombra (<i>előzmény</i>), amely a mi őseink lakóhelye. (<i>törvény</i>)
	Megbetegedtek (emiatt). (<i>következmény</i>)	[Ez a domb tiltott számunkra (őseink akarata szerint). (<i>törvény</i>)]	
Hangsúly	⇒ Így működik. (A bűnös megbűnhődik.) EREDMÉNY	⇒ Ha belépsz a tiltott hegyre, szerencsétlenség ér. SZABÁLY	Ezért a férfiak megbetegedtek. (Mert megszegtek egy szabályt). OK
	<i>Példázat</i> (<i>Demonstráció</i>)	<i>Eset</i>	<i>Nyomozás</i>

2. ábra

azt például az is mutatja, hogy az általános iskolai tanároknak először határozot-
tan le kell szoktatniuk a tanulókat az „... és aztán ... és aztán ... és aztán ...”
monoton narratív sémájáról, hogy az összetettebb elbeszélői kombinációkra tré-
ningezzék őket. Azért ilyen alapvető ez a forma, mert közel áll a tapasztalathoz,
azaz alapvetően a tapasztalat közvetlen agyi feldolgozását tükrözi, és ebből meríti
sajátos meggyőző erejét.²⁴

Az előzetes hipotézisek tehát a következőképpen foglalhatók össze:

- (1) A történetmondás egyik fontos motivációját a magyarázás emberi
ösztöne jelenti. Következésképpen az *elbeszélés keletkezéstörténetének*
gyakran az abdukció mintáját kell követnie.
- (2) A narratív *ábrázolásmód* elvileg különböző sémákat követhet, azon-
ban annak alapján, ahogy az agy a tapasztalatot feldolgozza, az ordo
naturalis induktív sémája jelenti az elsődleges alapsémát.

Az elbeszélés keletkezésének és a narratív ábrázolásnak azt itt felvázolt kvázi-
logikai struktúrája a továbbiakban kiindulópontként szolgál számomra ahhoz a
kérdéshez, hogy milyen kognitív tendenciák alakítják ezt az alapstruktúrát rész-
leteiben. Az egyik lehetséges jelöltet, nevezetesen a monokauzális gondolkodásra
való hajlamot a bevezetőben már említettem: Gyanítom, hogy az embereknek van
egy veleszületett preferenciája a releváns ok-okozati kapcsolatok megállapítására
(csak egy okkal és egy hatással), és vélelmezem, hogy ez a kognitív preferencia
hatással van arra, hogy mit érzékelünk alapvetően 'jó', 'velős', azaz valamilyen
módon megvilágító erejű történetnek.²⁵ A második kognitív tendenciaként, mely
azt a benyomást erősíti, hogy a történet „velős”, a szociomorfikus gondolkodásra
való hajlamot fogom tárgyalni, ahogyan azt már az abdukciós példám is illusztrá-
lta. „A férfiak megbetegedtek, mert a tiltott dombra mentek” történet nemcsak
azért velős, mert egy *egyszerű* oksági kapcsolatot részesít előnyben az okok lehet-
séges *komplexumával* szemben, hanem azért is, mert egy lehetséges *dologszerű* ok
helyett egy személyes instanciát ('őseink szellemei') feltételez, itt tehát az okság
személyes *szándékként* jelenik meg. Ugyanezen elvek teszik velőssé a nem konst-
ruált, empirikus példákat is. Annak érdekében, hogy a fikcionalitás és a művészi
jelleg kérdéseitől egyelőre eltekinthessünk, olyan történeteket választok szemléltető
anyagként, amelyek nem a fiktív irodalom, hanem a tényszerű mindennapi törté-
netmondás területéről származnak, nevezetesen az úgynevezett „városi legendák”

24. Itt is kapcsolódhatunk Jolleshez, aki a mítoszt a 'puszta történés' narratív formájaként jellemzi,
amely a 'jövendőmondás' sajátos formáját hozza létre (Jolles 1930, 91–125, különösen 102–104,
113–116). A faktuális esettel ellentétben a mítosz elbeszélése 'epikus módban' történik (Mellmann
2014).

25. Vö. még a 'narratív valencia' fogalmával: Currie és Jureidini 2004, 423.

(más néven „modern mondák”, „városi mítoszok” vagy „kortárs legendák”) egy bizonyos típusát.²⁶ Mielőtt rátérnék a monokausalitás (4) és a pszeudo-intencionalitás (5) alapelveire, először a városi legendák sajátos természetét és feltételezett keletkezéstörténetét (3) vizsgálnom meg.

3. Magyarázó vs. prognosztikus narratív genezis

A városi legendák a 'memorable' alapformához sorolhatók (Jolles 1930, 200217; Wenzel 1994). Egy 'elgondolkodtató' eseményről számolnak be, és a hozzá kapcsolódó részleteket úgy tálalják, hogy „egy mindent felülíró tényyszerűség” érvényesüljön bennük (Jolles 1930, 211, ld. még 203, 207). A városi legendák így a parabola mintájára egy elvontabb igazságot példáznak egy egyedi esetben. A parabola fikatív formájával szemben azonban a városi legendák faktuális elbeszélések, azaz a közölt tényeket történelmi tényekként tálalják, és általában a forrás megadásával hitelesítik.²⁷ A városi legenda így inkább a szóbeszéddel és a pletykával rokonítható (Kawan 2011), de funkciója nem korlátozódik az egyedi eset ábrázolására (mint például a rágalmazás esetében), hanem egy általánosabb jelenségre utal, amelynek tényszerűségét maga is egyfajta egzisztenciális kvantorként dokumentálja („Létezik legalább egy eset, amelyben ...”).²⁸ A hivatkozott általános jelenség érzelmileg

26. A városi legendák témáját „kellemetlen, félelmetes vagy elfojtott tartalmak képezik, amelyek váratlan fordulatot vesznek; általában elhiszik őket, még ha nagyon valószínűtlenek is”. Kawan (2011, 266) e definíciója hasznosan különbözteti meg a városi legendát a vele gyakran összekevert „vicces történetektől”, amelyek inkább a vicc szerkezetével rendelkeznek (vagy csupán vicces párbeszédok vagy tettek narratív beágyazását nyújtják), és a „hiedelmektől” (pl. összeesküvés-elméletektől), amelyek kevésbé 'történetek', mint inkább állítások vagy históriák formájában jelennek meg. Ez a meghatározás nem zárja ki a gyengén vagy egyáltalán nem motivált történeteket, például a pusztán túlzó események elbeszélését. Az erősen motivált történetekre való összpontosítással tehát csak a városi legendák egy bizonyos típusával foglalkozom, és nem teszek kijelentéseket a műfajról általában véve. Összességében tehát elsősorban nem a városi legendák kutatásához kívánok hozzájárulni, hanem inkább egy általánosabb elbeszéléseleméleti kérdést taglalok, amelyben a városi legendák vizsgálatra kifejezetten alkalmas példákat szolgáltatnak.
27. A hitelesítés jellemzően szemtanúk által igazolt élmény formájában történik, amely azonban a rövid hagyományozási lánc közbeiktatása miatt nem könnyen ellenőrizhető („Apám egyik kollégájának a lánya ...”). Az első személyű elbeszélés hazugság lenne, a parabolikus elbeszélés fikció; egy harmadik személy élményének pusztán reprodukált beszámolója viszont köztes pozíciót foglal el. A történetet az aktuális elbeszélő általában igaznak tartja; az általa megadott hagyományozási út bizonyos esetben valóban a legjobb tudása és meggyőződése szerinti, más esetekben pedig ad hoc kitalált, azaz többé-kevésbé szándékosan meghamisított forrás. A forrásra vonatkozó megjegyzés igazságtartalma – akár csak a részleteké – irreleváns magának az elbeszélő eseménynek a feltételezett tényszerűségéhez képest. A szemtanúk vallomásáról mint a történelmi elbeszélés és az epikus fikció közötti kognitív különbség döntő kritériumáról ld. Mellmann 2014, 119, 125–130.
28. Szeretnék köszönetet mondani Brigitte Rathnak ezért a konceptualizálási javaslatért.

nem semleges, hanem általában fenyegető, nyugtalanító, szorongást keltő²⁹ vagy (ritkán) szerencsével kecsegtető, rendet garantáló, megnyugtató; mindkét esetben az alapvető emberi szükségletek szempontjából releváns.

A városi legendák keletkezése első megközelítésben kétféleképpen képzelhető el:

- Vagy egy (relevánsnak vélt) általános jelenségre vonatkozó előzetes ismeret konkretizálódik egy (ad hoc konstruált) egyedi esetre vonatkozóan,
- vagy egy (relevánsnak vélt) egyedi esetről való előzetes tudás eredményez egy (ad hoc konstruált) általános jelenségről narratív 'magyarázatot'.

A második lehetőség eszerint a fentebb posztulált 'abduktív' magyarázó késztetésből fakad: egy egyedi eset *magyarázatot* követel. Az első lehetőség ezzel szemben a 'deduktív' *prognózis* jellemzőivel rendelkezik („Ha igaz, hogy ..., akkor megtörténhet ...”). Az abduktív logikával csak annyi a közös elem, hogy egy ismert állítással két ismeretlen állítás áll szemben, azaz nincs előzetes kezdeti feltétel, azt csak a következménnyel együtt találjuk ki.

Az első keletkezési mód például különböző szervkereskedelemmel kapcsolatos történetekre lehet érvényes (vö. Hofmann 2014). Ezek a nem önkéntes szervadományozásról szóló történetek a globális szervkereskedelem és az e területen zajló szervezett bűnözés ismeretén alapulnak, és egy konkrét eset által terjesztik ki azt. A jól ismert „pók a yucca-pálmában” (Brednich 1994, 108–110) az ártalmatlan szobanövény és az ellenséges természet ellenőrizetlen inváziója közötti ellentétet keresztül indul ki abból az előzetes tudásból, hogy még a modern kultúrában sem száműzték teljesen a természet látens fenyegetését. Illetve támaszkodik a természetbe való (nem minden mellékhatásában ellenőrzött) emberi beavatkozásnak, mint például a különösen egzotikus növények importjának és termesztésének ismeretéből. Vannak olyan változatok is, amelyekben pókokat vagy skorpiókat találnak a banáncsokorban, vagy más a szupermarketből származó egzotikus gyümölcsökben. Ilyen esetekben a kvázi-prognosztikus, szemléltető eredet meglehetősen egyértelmű.

A második lehetőségre nehezebb példákat találni. Jó példák lehetnek a Kawan (2011, 262–264) által dokumentált olyan pletykák, amelyek egy, az egyetemen ismert hajléktalan élettörténete körül forognak, és az „egyszer boldogtalan, mindig boldogtalan” tézisét tematizálják. A 'klasszikus' városi legendák azonban inkább az első séma szerint épülnek fel, azaz előzetes ismereteket illusztrálnak egyes esetek által és nem fordítva. Bár a városi legendák gyakran pletykák vagy újsághírek alapján, azaz egy (feltételezett?) egyedi esetből jönnek létre, a fordított irány is

29. Vö. Kawan (2011) 26. jegyzetben idézett elhatárolását; a félelemről mint a költészet fontos pszichológiai generátoráról ld. Eibl 2012b.

rendszeresen előfordul: széles körben elterjedt legendák egyszer csak újsághírként jelennek meg (példáért ld. Brednich 1994; Brunvand 1989). Amennyiben a pontos genezis egyáltalán tisztázható, a „deduktív” keletkezés tűnik a valószínűbbnek. Egyszerűbben fogalmazva: az elbeszélte egyedi esetek általában nem történtek meg, így nem működhetnek az elbeszélés genezisének kiindulópontjaként; az egyetlen ténylegesen létező kiindulópont egy elméleti tudás arról, hogy mi történhet meg.

Ez a megfigyelés ellentmondásban áll a fentebb megfogalmazott első munkahipotézissel. A magyarázó ösztönnek, mint a történetmondás mozgatórugójának feltételezését a burjánzó történetmondásnak ez a formája kevésbé igazolja. Ezért helyénvalónak tűnik, hogy határvonalat húzzunk két, eddig együtt kezelt jelenség között: a 'magyarázat' és a 'történetmondás' között. A magyarázat abduktív logikája nyilvánvalóan csak annyiban meghatározó a narratív genezis tekintetében, amennyiben a 'történetmondás' is elsősorban 'magyarázat'. A narratív genezis azonban számos 'történetben' deduktív logikán alapul. Ekkor az út az általánostól az egyeshez vezet, és nem fordítva (mint a magyarázat esetében). A továbbiakban az 'explanarratív' és a 'prognosztopoétikus' műszavakat fogom használni, hogy ezt a különbséget világossá tegyem. Az explanarratívák csak abban az értelemben 'narratívák', hogy egy rendezett eseménysort hoznak létre, azaz az abduktív magyarázatot egy kvázi tapasztalati reprezentációs formába transzformálják. Lehetséges, de nem szükségszerű, hogy szigorú narratív struktúrával rendelkeznek. A hasadt agyú beteg spontán magyarázatai vagy Holmes rekonstrukciói például kevésbé vagy egyáltalán nem rendelkeznek történetyszerű szerkezettel, ellentétben az etiológiai mítoszokkal. Ezzel szemben prognosztopoétikus narratíváknak nevezem azokat az elbeszéléseket, amelyek háttérében egy deduktív gondolatmenet áll, és – hogy a példázandó általános jelenséget a lehető legtömörebben mutassa be – jellemzően egy koherens 'történetet', azaz egy határozott kezdet/közép/vég szerkezetet hoz létre. A következő lépésben azt vizsgálom, hogy milyen kognitív tendenciák járulnak hozzá az ilyen kezdet/közép/vég struktúrák kialakulásához.

4. Monokauzalitás

A városi legendák rövid történetek. Nem kultúrák összetett eredetét elbeszélő eposzok vagy egy személy életének viszontagságairól szóló regények, hanem általában egyetlen 'hallatlan eseményt' beszélnek el, és így inkább a novellával rokoníthatók (vö. még Jolles 1930, 217). A társalgási elbeszélés részeként azonban kevésbé összetettek és nélkülözik a művészi igényességet. Ezért különösen alkalmasak azon egyszerű elbeszélői logikák szemléltetésére, melyek valószínűleg az irodalmi elbeszélésben is alapvető szerepet játszanak.

A legtöbb városi legenda alig nyújt többet egy veszély prognosztopoétikus ecsetelésénél: mérgező csigák bújnak meg öreg fában (Brunvand 1989, 37–39), szökött

pszichiátriai rabok fejezik le a gyanútlan kirándulókat, titokzatos balesetek történnének, és az emberek újra és újra áldozatául esnek a technologizált, globalizált és nem teljesen ellenőrzött világnak – vagy egyszerűen csak mások rosszindulatú ravaszságának. Az ilyen történetek a diskurzus szintjén általában a nyomozás abduktív logikája szerint működnek. Bekövetkezik egy rejtélyes esemény (hirtelen halál, eltűnés, megmagyarázhatatlan fájdalom stb.), majd jön a magyarázat (az orvos, a rendőrség, speciális intézetek ... közbenjárásával) az ok utólagos azonosításával, más szóval a következő séma szerint: *következmény törvény előzmény*. A történet lényege az okban rejlik. Ez az, ami a faktuális elbeszélés keretein belül a tulajdonképpeni hírértéket hordozza. (A törvényszerűségekre vonatkozó feltételezések azonban, melyek az eset magyarázatát szolgálnák, jelöletlenek, legyenek igazak és triviálisak, egyértelműen hamisak vagy – esetenként – numinózusak). A történeteknek tehát elsősorban figyelmeztető funkciójuk van: rámutatnak egy veszélyt rejtő okra. A történetmondás folytatása végső soron azt a célt szolgálja, hogy ezt a veszélyt rejtő okot alaposabban megismertesse.³⁰ Az ilyen történetek gyakorlatilag azonosak a szóbeszédekkel.

Egy másik, a vonatkozó gyűjteményekben kisebb számban megtalálható típus az induktív elbeszélő mintát használja. Egy példa:

[1] *A főtt belek* (Brunvand 1989, 29–36).

Egy fiatal nő gyorsan le akar barnulni, ezért gyors egymásutánban többször is elmegy a szoláriumba (*előzmény*). Egy idő után rosszul érzi magát (*következmény*), és arról tájékoztatják, hogy a belei megfőttek.

Ennek a legendának a második része mintha egy nyomozás rövid történetét tartalmazná: a nő elmegy az orvoshoz, aki kideríti az okot. Ezt az okot azonban az időrendnek megfelelő helyen már *elmesélték*. Az orvos tehát nem tesz mást, mint hogy az eseménysor alapjául szolgáló törvényszerűséget megfogalmazza („a szoláriumok felforrósítják a beleket”). Az elbeszélés tehát nem valós detektívtörténetet, hanem csupán egy törvényszerűségnek az eseményen keresztül szemléltetett hitelesítését adja. Ugyanez vonatkozik a következő példára is:

[2] *Háziállat a mikrohullámú sütőben* (Brednich 1994, 116–118).

Egy nedves háziállatot (kutya/macska/hörcsög) gyorsan betesznek a mikrohullámú sütőbe száradni (*előzmény*), és az elpusztul (*következmény*).

Itt nincs semmi rejtély, nincs szükség magyarázatra; az esemény önmagáért beszél.

Ez a két rendkívül egyszerű legenda egy egyszerű oksági kapcsolat ábrázolásából áll: *egy okot kapcsol össze egy hatással*. A deduktív vagy abduktív minta

30. Az elbeszélésnek erről a lehetséges ösztönző erejéről ld. Mellmann 2012, 41f.

szerint működő elbeszélésekben ez meggyőzőbb lenne, mert egy szabály szemléltetése azt sugallja, hogy csak egy esetre összpontosítunk, és a magyarázat eleve csak egy esetre épül. Az induktív elbeszélési minta viszont nagyobb szabadságot biztosít. Ebben az esetben az elbeszélés valóságghűbb lehetne, hosszabb okozati láncok vagy akár több oksági tényezőtől álló összetett struktúrák is kibonthatók, hierarchizálhatók vagy egymással konkurens viszonyba hozhatók, egyszóval a tapasztalat induktív szimulációja elméletileg szabadon bemutathatná az eseményt „úgy, ahogy van”, és csak ezt a „hogyan”-t részletezné. Az induktív történetmondásban tehát a tematizált ok-okozati viszonyok nagyobb változatosságára lehet számítani, mint ami a városi legendák esetében jellemző. Feltehetően azonban a többtényezős oksági problémák egyszerűsítésére irányuló kognitív tendencia az induktív gondolkodásban is érezteti hatását (vö. Fiedler és Plessner 2006, 304), és ahhoz vezet, hogy még az induktív-tapasztalást szimuláló történetek is gyakran nagyon rövidek. (Ez a monokauzalitásra való hajlam valószínűleg az epizodikus emlékezetben gyökerezik, és így részt vesz a tapasztalat szekvenciává alakításában). A tömör szerkezet működése még meggyőzőbb, ha a következő jól ismert példával egészítjük ki, amelyben a monokauzalizálásra való törekvés szemmel látható:

[3] *A Werther-mítosz* (Mellmann 2013)

Goethe *Werther* című művének megjelenése után (*előzmény*) öngyilkossági hullám indult el a fiatal olvasók körében (*következmény*).

Ez a legenda nemcsak valótlan ('prognosztopoétikus'), hanem egyértelműen redukcionista kauzalitást is feltételez. Ha ugyanis valóban releváns számú öngyilkosság történt volna a fiatal Werther-olvasók körében, akkor (az olvasáson kívül) legalább egy további fontos oka is lett volna minden esetben az öngyilkosságnak. Ezeket az egyéb okokat azonban a Werther-mítosz nagyrészt figyelmen kívül hagyja. Az induktív narratív bizonyítás nem vonatkozik az egyéni, kor- vagy időspezifikus öngyilkossági motívumokra, hanem kizárólag arra a feltételezett oksági törvényre, hogy 'a regény öngyilkosságra ösztönöz'.

Feltehetően nem a monokauzalitás az egyetlen kognitív tendencia, amely hozzájárul a történetek tömörségéhez. A kontrasztivitásnak (vö. Jolles 1930, 201) vagy az időbeli közelségnek is fontos szerepe lehet. Brednich (1989, 33f) például gúnyolódik a szolárium-legendán: miért éppen 'főtt belek', miért nem napégés vagy bőrrák? Elképzelhető egy olyan válasz, hogy a leégés túlságosan ártalmatlan, és nem teremt elég éles ellentétet 'egészség' és 'betegség' között ('negativitási torzítás'), és mert a bőrrák következménye túl későn következik be ahhoz, hogy egy rövid és tömör történet alapját képezhesse. Számtalan ilyen és hasonló Gestalt-elvet lehetne még itt felsorolni, és a számukat is nehéz lenne megbecsülni.³¹ A

31. Ezért nincs sok értelme annak, hogy a tömörség ezen elveinek létezését a városi legendák változata-

következőkben csak egy további kognitív mechanizmust fogok részletesebben tárgyalni, mely az [1] és [2] példát is új megvilágításba helyezi. Ezeket eddig csak a bennük foglalt 'fizikai' oksági kapcsolat szempontjából tárgyaltam, holott egy 'társadalmi' ok-okozati összefüggést is magukban foglalnak.

5. Szociomorfizmus: kauzalitás – intencionalitás – finalitás

Elsőként egy további városi legendát mutatok be:

[4] *A levágott ujj* (Brednich 1989, 67f).

Egy német nyaralót Peruban a szálloda londonere figyelmezteti, hogy gyémántgyűrűjét hagyja a szálloda széfjében, mert az utcán rendkívül gátlástalan tolvajok garázdálkodnak, akik akár borotvapengét is használnak, és az ékszerrel együtt olykor ellopják az azt viselő testrészt is. A nő csak nevet, majd elmegy. Amikor visszatér, a keze egy véres zsebkendőbe van csavarva.

A 'fizikai' oksági kapcsolat ebben a történetben a gátlástalan perui rablók (*előzmény*) és a levágott ujj (*következmény*) között áll fenn. Így nézve a történetet a deduktív ábrázolási mintát példázza: Első lépésben előrevetíti a londoner által felidézett törvényszerűséget, ezt követi a kiinduló állapot (a gyémántgyűrűt hordó nő találkozik a rablókkal), majd csattanóként következik az eredmény: megtörténik az előre jelzett bűncselekmény ('ennek így kellett történnie'). A történet részletei azonban másképp vannak elrendezve: Maga a találkozás nem kerül elbeszélésre, ehelyett egy látszólag fölösleges részlet jelenik meg: a nő nevet a figyelmeztetésen.³² Ez az egyenletlenség eltűnik, ha az induktív mintát vesszük alapul, és a releváns helyeket ennek megfelelően átrendezzük: A nő nevet a figyelmeztetésen (*előzmény*), és véres kézzel tér vissza (*következmény*). Az itt implikált törvény a következő lenne: 'Más kárán tanul az okos.' Ebben az értelmezésben a fizikai szabályszerűség pusztán fakultatív része az elbeszélésnek, de nem képezi a központi

inak kvantitatív elemzésével próbáljuk bizonyítani (ahogyan azt a konferencia vitájában javasolták). Statisztikailag értelmezhető eredmény csak akkor várható, ha a különböző elvek hatása az empirikus anyagban elkülöníthető. Az én érvelésem más utat követ: Megpróbálok azonosítani a történeteknek azokat a magyarázatot igénylő jellemzőit, amelyek pusztán azért szorulnak magyarázatra, mert akkor is előfordulnak, ha racionálisan nem indokoltak.

32. Ez a narratív elem kétszer is előfordul Brednich előadásában: „[1] Nyomatékosan figyelmezteti a lányt a városban ólalkodó egyre rafináltabb rablókra, és hozzáteszi, hogy a gyűrűt mindig hagyja a széfben, amikor elhagyja a szállodát. A nő nem hallgat a figyelmeztetésekre, és csak annyit mond, hogy ha valaki valóban a gyűrűre pályázna, ő csak úgy odaadná, annyira nem ragaszkodik hozzá. [2] Még akkor is csak nevet, amikor a londoner figyelmezteti, hogy talán le sem tudja venni az ujjáról a gyűrűt, mert a rablók gyakran rögtön azzal kezdik, hogy borotvapengével levágják az áldozat ujját.” (Brednich 1989, 67)

kezdet/közép/vég szerkezet konstitutív elemét. Ebben az esetben a londiner figyelmeztetése nem törvényként működne, hanem a kezdeti állapot része lenne (mint a történethez szükséges, komolyan vehető vagy nevetségessé tehető figyelmeztetés).

Hasonlóan lehetne értelmezni a mikrohullámú sütőben lévő háziállat és az elégett belek történetét is. A lejegyzett változatokban a mikrohullámú sütő történetének főszereplői például kiskorú gyerekek, akiket szülei egyedül hagynak otthon a veszélyes technikai eszközzel, vagy egy ostoba nő, aki azt követeli, hogy a használati utasításban kifejezetten szerepeljen, hogy a mikrohullámú sütőbe nem szabad állatot tenni. Bizonyos szempontból őt is 'magára hagyta' a társadalom ezzel a veszélyes eszközzel. A szoláriumozó nő indítéka a szolárium túlzott használatára pedig az, hogy gyorsan le akar barnulni, így két 'vétke' is van: türelmetlen és hiú. A szerencsétlenség úgyszólván jogos büntetésként érte.

Az ezekben az értelmezésekben implikált törvényekben megtalálható a „morális üzenet” közmondásos elvárása: aki nem fogadja meg a jó tanácsot, az megfizet érte. Aki nem tesz eleget védelmi kötelezettségének, kárt fog okozni. Aki rosszra hajlik, büntetést fog kapni. – Ezeket a törvényeket szándékosan szükségszerű ha-akkor összefüggésekként fogalmaztam meg, nem pedig választható lehetőségként, mert a történetek nem vázolnak fel alternatív kimeneteket. Az ezekben a történetekben bemutatott törvényszerűségek elkerülhetetlenek, és így inkább szabályként működnek, mint a valóság leírásaként. Morális 'mérőeszközök' – akárcsak az egyenes, a kör és a szimmetria (Eibl 2010, 261), amelyek nem alkalmasak a valós dolgok pontos leírására, de nagyon jól leírják számos jelenséget – vagyis olyan a priori Gestalt-ok, amelyek születéstől fogva az emberi elme részét képezik.

Tekinthetjük-e ezeket az erkölcsi törvényeket egyúttal oksági törvénynek is? Más szóval, elégségesek-e ahhoz, hogy a törvényszerűség alapján megjósolható 'igazságos' végkifejlet valóban bekövetkezzék? Nem véletlen, hogy az itt felmerülő „költői igazságosság” gyakran egy személy által következik be, legyen az egy „isten a gépből” vagy a király lovas hírnöke. Úgy vélem, hogy az idézett városi legendákban is visszaköszön a sorsszerűség eszméje, amely végső soron az ok-okozati funkciót képviseli: A történetek egy autoriter okozót feltételeznek, amely – az általam konstruált példában szereplő „őseink szelleméhez” hasonlóan – gondoskodik arról, hogy a szereplők elnyerjék jogos büntetésüket. A ténylegesen ható oksági törvény tehát egy ehhez az instanciához rendelt szándékban, egy kvázi személyi intencionalitásban rejlene. A fikcionális irodalomban ezt a szándékosságot természetesen „kompozíciós motivációként” a szerzőnek tulajdoníthatjuk: A szerző dönti el, hogy szereplői boldogok vagy boldogtalanok lesznek-e, és döntései tetszés szerint eltérhetnek a szokásos erkölcsi elképzelésektől. A faktuális elbeszélésekben azonban hiányzik ez a feltételezhető autoritás (ahogyan az anonim szóbeli hagyományokban, a premodern elbeszélések számos formájában és bizonyos műfajokban mind a mai napig). Az elbeszél világban csak egyetlen immanens „sors” létezik.

Annak a feltételezésnek az alátámasztására, hogy a sorsszerűség gondolatának kognitív háttere egy tekintélyhez kapcsolódó szándéktulajdonítás, Ernst Topitsch egyik meglátását idézhetjük. Topitsch (1979, 50–96) ókortudományi és néprajzi adatok alapján a kultúrtörténet során felbukkant animisztikus gondolatalakzatok hosszú sorát állította össze, és a *szociomorfikus kozmológiákra* való emberi hajlam tipikus megnyilvánulásaiként értelmezte őket:

Így a „világrendet” családi vagy klánrendként értelmezik, amely felett egy szigorú ős őrökdi. Ennek az alapvető meggyőződésnek a keretében a legkülönfélébb természeti jelenségeket az erkölcsi normák vagy isteni parancsok megszegéséért járó büntetésnek (vagy az engedelmességért járó jutalomnak) tekintik. [...] Nem értéksemleges kauzális összefüggések [...], hanem az érdem és jutalom, a bűn és vezeklés vagy a vágy és a teljesülés társadalmi összefüggései jelentik itt a világ megértésének alapvető formáit. (Topitsch 1979, 59)

Ennek az irracionális megismerési hajlamnak a magyarázatához világképünk magasabb rendű állatvilágból származó érzelmi és szociális előformáira, azaz a filogenezisre támaszkodik (Topitsch 1979, 44–46). A társadalmakban élő állatfajok „csoportjaikban határozott hierarchiákat” alakítottak ki, melynek során olyan „ösztönös mechanizmusok” alakultak ki a csoporthierarchia és a csoportszolidaritás ellenőrzésére, mint amelyek például a fentebb tárgyalt a priori normákban fejeződnek ki.³³ Topitsch szerint az emberi pszichének ezek az „öröklött tulajdonságai” felelősek azért, hogy a tapasztalatokat a társadalmi összefüggések rendszerében dolgozzuk fel.

Topitsch szociomorfizmus-fogalma a társadalmi-morális ösztönökre történő utalással specifikusabb, mint általában az animisztikus gondolkodás.³⁴ A szociomorfizista gondolkodás nemcsak szándéktulajdonítást jelent, hanem egy elképzelt *társadalmi kontextust* is felelevenít. Gondoljunk például a mindennapi gondolkodás

33. Atran és Norenzayan (2004, 715–721, 728) néhány specifikusabb ösztönt említ, köztük a fajon belüli fenyegetés észlelését, a fajon belüli védők felkutatását, a 'tit-for-tat' reciprocitást és a közvetett reciprocitást.

34. Vö. például Riedlnél a „célszerűség veleszületett hipotéziséről” szóló megjegyzéseket (1980/81, 148–174), vagy a „hyperactive agency detection device” (HADD) feltételezését (ref. in Eibl 2013b, 8f). Az ilyen magyarázatkísérletek általában azon a jelenségen alapulnak, amelyet Cassirer mítikus kauzalitásnak (vö. Martinez 1996, 31; Keunen 2013, 183), Piaget pedig artificializmusnak nevezett, vagyis arra a megfigyelésre, hogy az emberek a dolgokat gyakran artefaktumként, valaki által készített tárgyként érzékelik, és következőképpen kvázi személyi okozót tulajdonítanak neki. Topitsch (1979, 58f) ezt a viselkedési tendenciát inkább „technomorfizmusnak” nevezné. (Az irodalmi szempontból releváns „pszichopoetikus hatásokért” felelős mechanizmusokról ld. Mellmann 2010, Eibl 2013a; a csoportszervező ösztönök relevanciájáról más irodalmi jelenségek vonatkozásában ld. Johnson et al. 2008, Eibl 2012a).

olyan spontán intuícióira, mint például: „Mindegy, melyik pénztáránál állok sorba a szupermarketben, úgyis az lesz a lassabb” vagy „Ha nem viszek magammal esernyőt, biztosan elkezd esni az eső, ha pedig viszek magammal, biztosan jó idő lesz”. Az ilyen irracionális, de teljesen hétköznapi gondolatmenetekben az egyén egy olyan társadalmi kontextusban helyezi el magát, amelyben szándékosan becsapja valamilyen felsőbbrendű tekintély. A „tárgy csalárdságának” gondolata is ide tartozik. A szociomorfizmusok különböző kulturális narratívákba is beépülnek, például olyan magyarázó narratívákba, amelyekben bizonyos körképeket például a modern higiéniai mániának tulajdonítanak. Az ilyen magyarázatok némelyike komoly tudományos eredményeken alapulhat, mások azonban egyszerűen „városi legendák”. A betegség „igazságos büntetésként” jelenik meg, melyet egy felsőbb hatalom szabott ki valamely törvényszegésért. Már maga a „civilizációs betegség” kifejezés is valamilyen eredendő bűnt sejtet.

Az „eredendő bűn” másik oldala az üdvösségtörténet. Júdás apostol üdvtörténeti értelmezése például azt állítja, hogy Júdás nem egyszerűen áruló volt, hanem elsősorban Isten eszköze arra, hogy Krisztus áldozati halála bekövetkezhesen. Az eseményeket összekötő kauzalitást itt is egy felsőbb hatalom akarata magyarázza: nem Júdás (előzmény) okozza a „áldozati halált” (következmény), ami fizikai kauzalitás lenne, hanem az áldozati halál isteni célja (előzmény) okozza Júdás megjelenését (következmény). A narratológiában az ilyen „célra” visszavezethető összefüggéseket „finális motivációnak”, „végkifejlet felőli motivációnak” vagy más néven „narratív teleológiának” nevezik.³⁵ Az események menetének olyan kvázi üdvtörténeti szabályszerűségéről van szó, amely nem egy szerző vagy elbeszélő szándékának tulajdonítható, hanem magának az elbeszélte világnak a részét képezi.

Az üdvtörténeti minta azonban a modernitásban elvesztette szerepét, és sem személyes, sem „racionálisan szükségyszerű” istenként (Eibl 2008b), de például hegeli „történelmi folyamatként” (vö. Haferland 2014, 78f) sem meghatározó már. Ennek ellenére úgy tűnik, hogy irodalmi fikciókban továbbra is működik. Bár a metafizikai koncepciók meggyőző ereje a magasirodalomban nagyrészt elveszett (vö. Ajouri 2007), a populáris műfajokban változatlanul jelen van. Továbbra is vannak „szerencsés véletlenek” és „végzetes hibák”, azaz olyan eseménysorok, amelyek túlmutatnak a narratív konstrukció (mint a szerző vagy a narrátor szándékos termékének) pusztán „bázisfunkcionalitásán” (Ajouri 2007, 24–42) és „átláthatóságán” (Haferland 2014, 76–78), és a fiktív világban rejelő, mindent felülíró akarat gondolatát idézik, ahol a boldogság mint isteni „gondviselés” jelenik meg, a tévedés pedig „végzetes”, mert egy (ördögi) „nagy terv” részét képezi.

A fikciós irodalom területén a „sors”, a „gondviselés”, a „végzet” ilyen konstrukciói a költői beszédaktus részeként ragadhatók meg, és nem kell komolyan *hinni* bennük; kérdés azonban, hogy miért működnek egyáltalán az ilyen konstrukciók

35. A pontosabb megkülönböztetést ld. Ajouri 2007 és Haferland 2014.

(vö. Currie és Jureidini 2004). Ha a narratív motiváció explicit tudattartalmaktól és hiedelmektől függne, akkor a metafizikai magyarázatok háttérbe szorulásával a finális motiváció is eltűnt volna. Az a tény, hogy még mindig létezik, azt mutatja, hogy az emberi megismerés mélyebb rétegeire vezethető vissza. Míg a narratívák fent említett alapfunkciói nagyrészt kognitív „alapszkriptekre” (Haferland 2014, 80f) vagy veleszületett cselekménysémákra (Eibl 2008a) vezethetők vissza, a finális motiváció, úgy tűnik, kifejezetten a szociomorfikus kogníción alapul. Ugyanis csak egy felsőbbrendű emberszerű lény szociomorfikus eszméje tudja biztosítani a célirányos sorsszerűség „mitikus kauzalitásához” szükséges okozót (Martinez 1996, 30–32; Keunen 2013, 182–187). Enélkül a szociomorfiztikus pszeudo-intencionalitás nélkül nem létezhetne olyan akarat, amely nem a szerzőtől, az elbeszélőtől vagy egy óvilági istentől származna.

Így az első szakaszban felállított hipotéziseket három további hipotézissel lehet kiegészíteni:

(3) A narratívák kialakulásának a magyarázó ösztön mellett egy további oka a feltételezett szabályszerűségek lehetséges hatásairól való fantáziálásban rejlik. Az ilyen prognosztopoétikus narratívák tehát a deduktív gondolkodásra vezethetők vissza, azzal a különbséggel, hogy az abduktív magyarázó narratívákhoz hasonlóan a következtetések egy ismert tételből két ismeretlen tételre következtetnek.

(4) A történetmondás egy további, különösen az induktív elbeszélések stilizációs tényezőjeként megnyilvánuló kognitív hajlamra, a monokauzalitásra is visszavezethető.

(5) A történetmondás tekintetében jelentős kognitív tényezőként azonosítható továbbá a szociomorfikus gondolkodásra való hajlam, amely a csoportos létformára vezethető vissza. Azáltal, hogy egy felsőbbrendű intencionális lény képzetét kelti, a „költői igazságszolgáltatás” elve szerint működő történetek és a finális motiváció alapját képezi.

6. Összegzés

Az ember magyarázó ösztönének Peirce és Gottschall által képviselt koncepciója nem tekinthető a történetmondás egyetlen pszichológiai készletőjének.³⁶ Az itt tárgyalt „városi legendák” vizsgálata alapján a narratív genesis kevésbé magyarázó-induktív, mint inkább példázó-deduktív logikát követ.

A narratív reprezentáció logikája független a narratív genesis logikájától. Az induktív elbeszélés egy biológiai szempontból különösen fontos reprezentációs mintának tűnik. A dedukció és az abdukción mintái szerinti narratív logikák más hang-

36. A lehetséges „elbeszélő ösztönök” listájának összeállítását Mellmann 2012-ben kezdtem el.

súlyokkal szerveződnek. Mindhárom reprezentációs mintában sajátos Gestalt-elvek érvényesülhetnek, amelyek közül a monokauzalitás és a (pszeudo)intencionalitás elvét tárgyaltam részletesebben. A monokauzalitásra való hajlam a történet egyszerű ok-okozati viszonyra való redukációjában érhető tetten, evolúciós eredete pedig feltehetően a monokauzális gondolkodásnak a sikeres cselekvésben betöltött szerepére vezethető vissza. A történetek intencionális motiválására irányuló hajlam (még rendelkezésre álló magasabb rendű szándék nélkül is) olyan kognitív algoritmusok hatásának tekinthető, melyek a társas állatoknál az együttélést szabályozzák. Topitsch feltételezése szerint ezek felelősek a szociomorfikus gondolkodásra való emberi hajlamért.

Feltételezve, hogy az adaptív mechanizmusok aktiválását a szervezet örömmel jutalmazza (Tooby és Cosmides 2001), feltételezhető, hogy az ilyen Gestalt-elvek szerint optimalizált történetek valamilyen módon kielégítőbbek, „jobbak”, talán még spontán meggyőzőbbek is, mint a másképp szerveződő történetek. Emellett feltehetjük a kérdést, hogy az ilyen Gestalt-jegyek nem járulnak-e hozzá a szövegek „összekapcsolásához” is (Eibl 1976, 88–90), azaz „szuperkoherens” egységek előállításához (Eibl 1991, 362f). A nyelvi és gondolati struktúrák mnemotechnikai optimumát – megjegyezhetőségét – feltehetően ugyanazok a kognitív tendenciák határozzák meg, mint esztétikai minőségüket vagy kriptó-elméleti jelentőségüket.

Horváth Márta és Némédi Andrea fordítása

Monocausality and pseudo-intentionality. Two principles of storytelling

Storytelling has occasionally been considered to result from a cognitive disposition for explanation. In the present article, the cognitive operation of explanation is reformulated as an intuitive identification of cause equivalent to Peirce's notion of ›abduction‹. In an evolutionary perspective, this type of inference is more demanding than induction (which is present in all forms of experiential learning) and less demanding than deduction (which requires explicit knowledge of general principles). Stories can be structured according to either of these three models: as exemplum (deduction), casus (induction), or ›detective‹ narrative (abduction). However, these narrative structures do not necessarily reflect the actual formation of the stories. As so-called urban legends show, stories quite frequently do not emerge ›abductively‹ from an actual event (the causation of which would then be narrated), but ›deductively‹ from a general knowledge about what could happen (and thus narrating the occurrence of such a possible event). Furthermore, the example of urban legends shows, first, that narrative causality tends to be mono-

causal and, second, that physical causality is frequently superseded by a moral causality that implies a superordinate intentionality (such as ›god‹ or ›destiny/fate‹). Each of these tendencies can be explained evolutionarily: monocausal thinking, though unreliable, may be more successful in decision making, statistically, than the time-consuming consideration of a complex multi-factorial causation; and the pseudo-intentionality of poetic justice may be the result of what Ernst Topitsch has dubbed »sociomorphism«, i.e., the interpretation of events in terms of innate dispositions that originally evolved to maneuver group living and social hierarchies. Both tendencies contribute to the pithiness (›Prägnanz‹) of the narrative gestalt.

Keywords: storytelling; narrative coherence; causality; urban legends; monocausal motivation; sociomorphism; pithiness

Hivatkozások

Ajouri, Philip. *Erzählen nach Darwin. Die Krise der Teleologie im literarischen Realismus: Friedrich Theodor Vischer und Gottfried Keller*. Berlin, New York: de Gruyter, 2007.

Atran, Scott & Norenzayan, Ara. „Religion’s evolutionary landscape: Counterintuition, commitment, compassion, communion”. *Behavioral and Brain Sciences* 27.6 (2004), 713–730. doi: 10.1017/S0140525X04000172.

Boyd, Brian. *On the Origin of Stories. Evolution, Cognition, and Fiction*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2009.

Brednich, Rolf Wilhelm, szerk. *Sagenhafte Geschichten von heute. Die Spinne in der Yucca-Palme / Die Maus im Jumbo-Jet / Das Huhn mit dem Gipsbein*. München: Beck, 1994.

Brunswik, Egon. „Ratiomorphic” Models of Perception and Thinking”. *Acta Psychologica* 11 (1955), 108–135. doi: 10.1093/oso/9780195130133.003.0015.

Brunvand, Jan Harold. *Curses! Broiled again! The hottest urban legends going*. New York London: Norton, 1989.

Chomsky, Noam. *Sprache und Geist*. Suhrkamp. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1968/70.

Currie, Gregory & Jureidini, Jon. „Narrative and Coherence”. *Mind & Language* 19.4 (2004), 409–427. doi: 10.1111/j.0268-1064.2004.00266.x.

Danneberg, Lutz. „Peirces Abduktionskonzeption als Entdeckungslogik. Eine philosophiehistorische und rezeptionskritische Untersuchung”. *Archiv für Geschichte der Philosophie* 70.3 (1988), 305–326. doi: 10.1515/agph.1988.70.3.305.

Dicke, Christine. „Exemplum”. *Simple forms: an encyclopaedia of simple text-types in lore and literature*. Szerk. Walter A. Koch. Bochum: Universitätsverlag Dr. Norbert Brockmeyer, 1994, 82–91.

Dörner, Dietrich. *Die Logik des Misslingens: strategisches Denken in komplexen Situationen*. 13. bővített kiadás. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt, 1989/2015.

Eibl, Karl. „»Wer hat das gesagt?« Zur Anthropologie der Autorposition”. *Scientia Poetica* 17.1 (2013a), 207–229. DOI: 10.1515/scipo.2013.17.1.207.

Eibl, Karl. „Alles Leben ist Problemlösen« – nach 40 Jahren”. *Scientia Poetica* 14 (2010b), 238–252. DOI: 10.1515/9783110223125.3.238.

Eibl, Karl. *Animal Poeta. Bausteine einer biologischen Kultur- und Literaturtheorie*. Paderborn: Mentis, 2004.

Eibl, Karl. „Epische Triaden. Über eine stammesgeschichtlich verwurzelte Gestalt des Erzählens”. *Journal of Literary Theory* 2.2 (2008a), 197–208. DOI: 10.1515/JLT.2008.015.

Eibl, Karl. *Evolution - Kognition - Dichtung: zur Anthropologie der Literatur*. Münster: Mentis, 2016.

Eibl, Karl. „Ist die Evolutionstheorie atheistisch? Bemerkungen aus Anlass von Dawkins' Buch "Der Gotteswahn"”. *literaturkritik.de* 10.4 (2008b). URL: http://www.literaturkritik.de/public/rezension.php?rez_id=2011812.

Eibl, Karl. *Kritisch-rationale Literaturwissenschaft: Grundlagen zur erklärenden Literaturgeschichte*. München: Fink, 1976.

Eibl, Karl. *Kultur als Zwischenwelt: eine evolutionsbiologische Perspektive*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2009a.

Eibl, Karl. „Literaturwissenschaft”. *Evolution. Ein interdisziplinäres Handbuch*. Szerk. Philipp Sarasin, Marianne Sommer & Thomas P. Weber. Stuttgart/ Weimar: Metzler, 2010a, 257–267.

Eibl, Karl. „Poetische Gerechtigkeit als Sinn-generator”. *Poetische Gerechtigkeit*. Szerk. Donat, Sebastian & Lüdeke, Roger. Düsseldorf: DUP, 2012a, 215–240.

Eibl, Karl. „The Induction Instinct: The Evolution and Poetic Application of a Cognitive Tool”. *Studies in the Literary Imagination* 42.2 (2009b), 43–60.

Eibl, Karl. „Von der biologischen Furcht zur literarischen Angst. Ein Vertikalschnitt”. *KulturPoetik* 12.2 (2012b), 155–186.

Eibl, Karl. „Von der Unwahrscheinlichkeit der Lyrik und weshalb es sie trotzdem gibt”. *KulturPoetik* 13.1 (2013b), 5–25. DOI: 10.13109/kult.2013.13.1.5.

Eibl, Karl. „Zurück zu Darwin. Bausteine zur historischen Funktionsbestimmung von Dichtung”. *Modelle des literarischen Strukturwandels*. Szerk. Michael Titzmann. Tübingen: Niemeyer, 1991, 347–366.

Fauconnier, Gilles & Turner, Mark. *The way we think: conceptual blending and the mind's hidden complexities*. New York: Basic Books, 2002.

Fiedler, Klaus & Plessner, Henning. „Induktives Schließen. Umgang mit Wahrscheinlichkeiten”. *Denken und Problemlösen*. Szerk. Joachim Funke. Göttingen: Hogrefe, 2006, 265–328.

Gerd Gigerenzer & Reinhard Selten, szerk. *Bounded rationality: the adaptive toolbox*. Meeting Name: Dahlem Workshop. Cambridge, Mass., London: MIT Press, 2001.

Gigerenzer, Gerd & Todd, Peter M. *Simple heuristics that make us smart*. New York, Oxford: Oxford University Press, 1999.

Gottschall, Jonathan. *The storytelling animal: how stories make us human*. Boston: Houghton Mifflin Harcourt, 2012.

Haferland, Harald. „Motivation von hinten«. Durchschaubarkeit des Erzählens und Finalität in der Geschichte des Erzählens”. *Diegesis* 3.2 (2014), 66–95. URL: <https://www.diegesis.uni-wuppertal.de/index.php/%20diegesis%20/%20article%20/view/160>.

Hagmayer, York & Waldmann, Michael R. „Kausales Denken”. *Denken und Problemlösen*. Szerk. Joachim Funke. Göttingen: Hogrefe, 2006, 87–166.

Hampe, Michael. „Philosophy and Evolution”. *Epistemological dimensions of evolutionary psychology*. Szerk. Thiemo Breyer. New York: Springer, 2015, 1–18. DOI: 10.1007/978-1-4939-1387-9.

David K. Hardman & Laura Macchi, szerk. *Thinking: psychological perspectives on reasoning, judgment and decision making*. Chichester: Wiley, 2003.

Haselton, Martie G., Nettle, Daniel & Andrews, Paul W. „The Evolution of Cognitive Bias”. *The handbook of evolutionary psychology*. Szerk. David M. Buss. Hoboken, NJ: Wiley, 2005, 724–746.

Hofmann, Simon. „Die phantasmatische Dimension von Organraub und Organhandel. Moderne Sagen als Mittel der Medizinkritik”. *Körperökonomien: der Körper im Zeitalter seiner Handelbarkeit*. Szerk. Lea Schumacher & Oliver Decker. Gießen: Psychosozial-Verlag, 2014, 109–122.

Hogan, Patrick Colm. *The mind and its stories: narrative universals and human emotion*. New York: Cambridge University Press, 2003.

Hookway, Christopher. *Peirce*. London, New York: Routledge, 1985.

Hookway, Christopher. *Truth, rationality and pragmatism: themes from Peirce*. Oxford: Clarendon, 2000.

Johnson, John A. és tsai. „Hierarchy in the Library. Egalitarian Dynamics in Victorian Novels”. *Evolutionary Psychology* 6.4 (2008), 715–738. doi: <https://doi.org/10.1177/147470490800600414>.

Jolles, André. *Einfache Formen. Legende/Sage/Mythe/Rätsel/Spruch/ Kasus/Memorabile/Märchen/Witz*. Halle a. d. Saale: Niemeyer, 1930.

Kahneman, Daniel. *Schnelles Denken, langsames Denken*. Ford. Thorsten Schmidt. München: Siedler, 2011. dec.

Kahneman, Daniel, Slovic, Paul & Tversky, Amos. *Judgment under uncertainty: heuristics and biases*. Cambridge, New York: Cambridge University Press, 1982.

Kelley, Harold H. *Causal Schemata and the Attribution Process*. Morristown, NJ: General Learning Press, 1972.

Keunen, Bart. „Plot, Morality, and Folk Psychology Research”. *Stories and minds: cognitive approaches to literary narrative*. Szerk. Lars Bernaerts. Lincoln, London: University of Nebraska Press, 2013, 175–197.

Knauff, Markus. „Deduktion und logisches Denken”. *Denken und Problemlösen*. Szerk. Joachim Funke. Göttingen: Hogrefe, 2006, 167–264.

Lorenz, Konrad. „Wege zur Evolutionären Erkenntnistheorie”. *Evolution, Ordnung und Erkenntnis*. Szerk. Jörg A. Ott, Günter P. Wagner & Franz M. Wuketits. Berlin, Hamburg: Parey, 1985, 13–20.

Martínez, Matias. *Doppelte Welten: Struktur und Sinn zweideutigen Erzählens*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1996.

Martínez, Matias. „Motivierung”. Szerk. Georg Braungart és tsai. Berlin, New York: De Gruyter, 2000, 643–646. doi: [10.1515/9783110914672](https://doi.org/10.1515/9783110914672).

McClure, John, Jaspars, Jos & Lalljee, Mansur. „Discounting Attributions and Multiple Determinants”. *The Journal of General Psychology* 120.2 (1993), 99–122. doi: [10.1080/00221309.1993.9921187](https://doi.org/10.1080/00221309.1993.9921187).

Mellmann, Katja. „Gibt es einen epischen Modus? Käte Hamburgers Logik der Dichtung evolutionspsychologisch gelesen”. *Universalien? Über die Natur der Literatur*. Szerk. Endre Hárs, Márta Horváth & Erzsébet Szabó. Trier: WVT, 2014, 109–130.

Mellmann, Katja. „Is Storytelling a Biological Adaptation? Preliminary Thoughts on How to Pose this Question”. *Telling Stories. Literature and Evolution*. Szerk. Carsten Gansel & Dirk Vanderbeke. Berlin, New York: de Gruyter, 2012, 30–49.

Mellmann, Katja. „Literatur”. *Die menschliche Psyche zwischen Natur und Kultur*. Szerk. Benjamin P. Lange & Sascha Schwarz. Lengerich: Pabst, 2015, 105–113.

Mellmann, Katja. „Objects of ‚empathy‘. Characters (and other such things) as psycho-poetic effects”. *Characters in Fictional Worlds. Understanding Imaginary Beings in Literature, Film, and other Media*. Szerk. Jens Eder, Fotis Jannidis & Ralf Schneider. Berlin, New York: de Gruyter, 2010, 416–441.

Mellmann, Katja. „Was man wissen kann – oder: Gedanken zur Erkenntnisfähigkeit der Literaturwissenschaft am Beispiel der Rede von den Werther-Selbstmorden”. *KulturPoetik* 13.1 (2013), 94–104.

Peirce, Charles S. *Collected Papers*. Szerk. Charles Hartshorne, Paul Weiss & Arthur W. Burks. 3.kiadás. Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard Univ. Press, 1965.

Peirce, Charles S. *Vorlesungen über Pragmatismus*. Szerk. Elisabeth Walther. Hamburg: Meiner, 1991.

Peirce, Charles S. *Writings. A Chronological Edition*. Szerk. Nathan Houser. Bloomington: Indiana Univ. Press, 1982-től.

Pfeil, Ludger & Koch, Peter L. W. „Oracle”. *Simple forms: an encyclopaedia of simple text-types in lore and literature*. Szerk. Walter A. Koch. Bochum: Universitätsverlag Dr. Norbert Brockmeyer, 1994, 187–191.

Read, Stephen J. & Marcus-Newhall, Amy. „Explanatory coherence in social explanations: A parallel distributed processing account.” *Journal of Personality and Social Psychology* 65.3 (1993), 429–447. DOI: 10.1037/0022-3514.65.3.429.

Reynolds, Andrew. *Peirce’s scientific metaphysics: the philosophy of chance, law, and evolution*. Nashville: Vanderbilt university press, 2002.

Riedl, Rupert. *Biologie der Erkenntnis. Die stammesgeschichtlichen Grundlagen der Vernunft*. 3., átnézett kiadás. Berlin, Hamburg: Parey, 1980/81.

Riedl, Rupert. „Die Folgen des Ursachendenkens”. *Die erfundene Wirklichkeit: wie wir wissen, was wir zu wissen glauben?* Szerk. Paul Watzlawick. München, Zürich: Piper, 1981, 67–90.

Schaub, Harald. „Störungen und Fehler beim Denken und Problemlösen”. *Denken und Problemlösen*. Szerk. Joachim Funke. Göttingen: Hogrefe, 2006, 447–482.

Schurz, Gerhard. *Einführung in die Wissenschaftstheorie*. Darmstadt: WBG, 2006.

Sebeok, Thomas Albert & Umiker-Sebeok, Jean. *„Du kennst meine Methode”: Charles S. Peirce und Sherlock Holmes*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1980/82.

Shojaei Kawan, Christine. „The Contemporary Legend as a Cross-generic Genre”. *Fabula. Zeitschrift für Erzählforschung* 52.3-4 (2011), 250–266. DOI: 10.1515/fabula-2011-0021.

Simon, Herbert A. *Models of Man: Social and Rational. Mathematical Essays on Rational Behavior in a Social Setting*. New York: Wiley, 1957.

Simon, Herbert A. „Theories of Bounded Rationality”. *Decision and organization: a volume in honor of Jacob Marschak*. Szerk. Charles B. McGuire & Roy Radner. Amsterdam: North Holland, 1972, 161–176.

Todd, Peter M. & Gigerenzer, Gerd. „Précis of "Simple heuristics that make us smart"”. *Behavioral and Brain Sciences* 23.5 (2000), 727–741 [+ Diskussion 742–780]. DOI: 10.1017/S0140525X00003447.

Tooby, John & Cosmides, Leda. „Does Beauty Build Adapted Minds? Toward an Evolutionary Theory of Aesthetics, Fiction and the Arts”. *SubStance* 30.94/95 (2001), 6–27.

Topitsch, Ernst. *Erkenntnis und Illusion: Grundstrukturen unserer Weltauffassung*. Hamburg: Hoffmann und Campe, 1979.

Van Overwalle, Frank. „Causal explanation as constraint satisfaction: A critique and a feedforward connectionist alternative.” *Journal of Personality and Social Psychology* 74.2 (1998), 312–328. DOI: 10.1037/0022-3514.74.2.312.

Vollmer, Gerhard. „Das alte Gehirn und die neuen Probleme”. *Was können wir wissen?* Szerk. Gerhard Vollmer. 3., átnézett kiadás. 1. köt. Stuttgart: Hirzel, 1988/2003, 116–165.

Vollmer, Gerhard & Fischer, Ernst Peter. *Evolutionäre Erkenntnistheorie: angeborene Erkenntnisstrukturen im Kontext von Biologie, Psychologie, Linguistik, Philosophie und Wissenschaftstheorie*. 5., átnézett kiadás. Stuttgart: Hirzel, 1975/90.

Wenzel, Peter. „Memorable”. *Simple forms: an encyclopaedia of simple text-types in lore and literature*. Szerk. Walter A. Koch. Bochum: Universitätsverlag Dr. Norbert Brockmeyer, 1994, 158–160.

Wirth, Uwe. „»His ignorance was as remarkable as his knowledge«. Weiß Sherlock Holmes, was er tut?": *Literatur und Nicht-Wissen: historische Konstellationen 1730-1930*. Szerk. Michael Bies & Michael Gamper. Zürich: Diaphanes, 2012, 291–306.

Wirth, Uwe. *Diskursive Dummheit: Abduktion und Komik als Grenzphänomene des Verstehens*. 33. Heidelberg: Winter, 1999.

HORVÁTH MÁRTA

Szegedi Tudományegyetem Germán Filológiai Intézet

Kauzális elvárások

Feszültség és meglepetés a *Harry Potter és a bölcsek köve* című regény olvasásakor

Absztrakt

A kognitív narratológia egyik alaptézise, hogy a történetek elhagyhatatlan összetevőjének tekintett oksági kapcsolatok többnyire nem szövegszerűen valósulnak meg, hanem az olvasó következtetéseivel. Az olvasó mindazonáltal nem csak az elbeszélte események között feltételez kauzális kapcsolatot, a történetek megértésének egyik további fontos komponensét képezik a kauzális elvárások. A kauzális elvárások meghatározzák az olvasó értelmezésének irányát, és az érzelmi hatás forrását is képezhetik. Így például az „izgalmasság” szubjektív élményének egyik alapját képező két hatás, a feszültség és a meglepetés is többek között a kauzális elvárásokra vezethető vissza. A tanulmány első lépésben bemutatja, hogyan alapozhatják meg a szöveg által ébresztett kauzális elvárások a feszültség és a meglepetés befogadói élményét, majd pedig egy kortárs populáris gyermekirodalmi regény, a Harry-Potter-sorozat első darabját elemzi abból a szempontból, hogyan épít az olvasói elvárásokra, illetve azok be nem teljesítésére.

Kulcsszavak: kauzális elvárás, feszültség, meglepetés, sémák és szkriptek, Harry Potter, kognitív narratológia

A kutatást a Szegedi Tudományegyetem Interdiszciplináris Kutatásfejlesztési és Innovációs Kiválósági Központ (IKIKK) Humán és Társadalomtudományi Klaszterének IKT és Társadalmi Kihívások Kompetenciaközpontja támogatta. A szerző a Kulturális örökség és digitális társadalom (KÖRDIT) kutatócsoport tagja.

1. Narratív megértés és kauzális elvárások

Az olvasáspszichológia egyik fontos felismerése, hogy a történetek alapvető összetevőjének tekintett oksági kapcsolatok többnyire nem szövegszerűen valósulnak meg, hanem az olvasó következtetéseivel (pl. Trabasso és mtsai. 1984), a narratív

koherencia így nem tekinthető szövegtulajdonságnak, hanem a befogadó elméjében létrejövő reprezentáció egyik jellemzője. Az oksági kapcsolatokat ugyanis az irodalmi szöveg a legtöbb esetben nem fejti ki: ahogy a fiktív tárgyak is számtalan meghatározatlan helyet tartalmaznak (Ingarden 1931), úgy a cselekményt megalapozó kauzális viszonyokat sem mutatja be a szöveg explicit módon. Az összefüggő történet mentális képe az olvasó elméjében a megértés folyamatában jön létre olyan koherenciateremtő kognitív folyamatok által, mint az oksági tulajdonítás.

Az olvasó mindazonáltal nem csak a szövegben egymás után elbeszélte eseményeket kapcsolja össze (bridging inference), a narratív kauzalitásnak ugyanilyen fontos részét képezik a kauzális elvárások is (predictive inference). Pusztán a tény, hogy narratív szöveget olvasunk, felébreszti bennünk az elvárást, hogy a szöveg kauzálisan egymással összefüggő események sorát fogja elélni tárnai, és ez meghatározza a teljes olvasási folyamatot (Rossholm 2017, 213). Ezek az elvárások a legjelentéktelenebb cselekvésekre ugyanúgy vonatkoznak, mint a cselekmény szempontjából kulcsfontosságú eseményekre. Ha például egy szereplő belép a fürdőszobába és megnyitja a zuhany csapját, akkor az olvasó várja, hogy ezután lezuhanyozzon. Ugyanígy, ha például egy krimiben az egyik szereplő elővesz egy pisztolyt, akkor az olvasóban ösztönösen is megfogalmazódik az elvárás, hogy a későbbiekben a szereplő valakit le fog lőni. De nem csak a következményekre vonatkozóan alakítunk ki elvárásokat, ugyanígy előrevetítjük az események magyarázatát is (Rossholm 2017, 215–216). Így, ha egy szereplő után kémkedik valaki, akkor várjuk, hogy a szöveg későbbi részében fény derüljön a kémkedés okára, mindaddig azonban, amíg a szöveg homályban hagyja ezt az összefüggést, különböző elképzeléseket alakítunk ki a kémkedés magyarázatára.

A kauzális elvárások forrását az olvasó előzetes tapasztalatai képezik, melyeket strukturált ismerethalmazként, sémák és szkriptek formájában tárol az emlékezetében (Schank és Abelson 1977). A megértés végső soron az olvasó világról való tudása és a szöveg közötti dinamikus interakció eredménye, egy olyan kétirányú mozgásé, ahol a specifikus információk, a szövegingerek feldolgozása, valamint az előzetes tudás aktiválása (bottom-up és top-down feldolgozási folyamatok) egyidejűleg és interaktív módon mennek végbe. A sémák értelmezési keretet teremtenek, meghatározzák az olvasónak a szövegre vonatkozó elvárásait, az üres helyek kitöltésének és a következtetéseknek az alapját képezik. A korábbi példával élve, ha egy szereplő belép a fürdőszobába és megnyitja a zuhany csapját, akkor az olvasó ösztönösen is hozzágondolja a zuhanyzás folyamatát. Irodalmi elbeszélő szövegek olvasása esetében speciális jelentőséggel bír az olvasó irodalmi tudása, amely alapvetően meghatározza többek között az elbeszélő szituációval, a szereplőkkel, a cselekménnyel kapcsolatos vagy a műfaji elvárásait. Egy közeli hozzátartozó elvesztésének leírása például egészen más anticipációkat és elvárásokat ébreszt az olvasóban, ha a jelenet egy romantikus vígjáték első jelenete, mint ha egy de-

tektívtörténeté, mert míg az első esetben például egy megható szerelmi történet kibontakozását várja, addig az utóbbiban egy álnok gyilkosság feltárására számít. Az olvasó teljes tudáskészlete, egyéni és kulturális tapasztalata az elvárásrendszer forrását képezi.

2. Kauzális elvárás, meglepetés, feszültség

Az ábrázolt eseményszekvencia az aktivált sémák és forgatókönyvek alapján kialakított olvasói elvárásokat beteljesítheti, ebben az esetben „nagy valószínűségű események”-ről beszélünk, melyek az elbeszélések elemi tulajdonságainak tekinthetők (Kovács 2023, 6–7). Az eseménysor ugyanakkor eltérhet olyan irányba is, mely ellentmond az elvárásoknak, és ezzel megtörheti a megszokott kauzális rendet. A korábbi példával élve a szereplő elővesz egy pisztolyt, később azonban visszateszi övtartójába anélkül, hogy elsütné, miután egy váratlan idegen megöli. A nem várt esemény a történetben betöltött funkciójától függően működhet narratív fordulatként, amennyiben a történetet teljesen új, a korábbiaknak ellentmondó irányba tereli, például ha egy átlagos angol családban nevelkedő hétköznapi kisfiúról kiderül, hogy varázserővel bír. A váratlan esemény ugyanakkor részét képezheti egy „kis valószínűségű eseménysor”-nak is, mely az adott fiktív világban uralkodó speciális kauzális törvényeket példázza (Kovács 2023, 9), például ha egy diák minden olyan tette, mellyel megszegi a varázsiskola valamely szabályát, az iskola javát szolgálja.

A kauzális elvárás többnyire nem semleges, hanem egy olyan jövőbeli állapot mentális képe, melyet motivációink és szándékaink fényében értékelünk. A szereplőkhöz a legtöbb esetben kialakítunk valamiféle érzelmi-morális viszonyt, és attól függően, hogy szimpátiát vagy ellenszenvet érzünk, bukásukat vagy felemelkedésüket kívánjuk. J.K. Rowling regénye például a szöveg első részében megalapozza a főhőssel való szimpátiát, aminek fényében az olvasó féltéssel és sajnálattal viszonyul a gyermekhez és a jövőbeli boldogulását kívánja. Elvárásaink és anticipációink így a legtöbb esetben érzelmi töltettel rendelkeznek. Éppen ezért az elvárások beteljesülése illetve megghiúsulása is érzelmekkel járhat együtt: Ha az olvasó elvárásai nem teljesülnek és kénytelen azzal szembesülni, hogy anticipációi helytelenek voltak, jellemzően egyfajta sokkot él át, ezt az állapotot nevezi a pszichológia meglepetésnek. A meglepetés az értékelés szempontjából nem egyértelműen meghatározható. Lehet pozitív előjelű, amennyiben a bekövetkezett esemény nem az előzetes várakozásainknak megfelelően alakul, hanem azokat felülmúlja, és lehet negatív, ha a vártnál kevésbé kívánatos esemény valósul meg, esetenként pedig lehet semleges is (Ortony és Turner 1990, 317). Ebből adódóan a meglepetést sokszor nem érzelmeként, hanem kognitív állapotként határozzák meg, melynek központjában tudásunk és hiedelmeink (sémáink) állnak, és melyet különböző előjelű és intenzi-

tású affektív állapotok kísérhetnek. A meglepetést olyan ingerek váltják ki, melyek azzal szembesítenek bennünket, hogy aktuális sémáink nem működőképesek. Egy váratlan esemény arra készíti az egyént, hogy felülbírálja az addigi értékítéletei alapját képező sémát és átrendezze korábbi világképét. Adaptív funkciója szerint az egyént sémáinak és hitrendszerének folyamatos monitorozására készíti, és képessé teszi a gyors és helyzetnek megfelelő séma-módosításra (Reisenzein 2000). Minél intenzívebb a váratlan eseményt követő meglepetéshez kapcsolódó affekció, és minél negatívabb a színezete, annál nagyobb az egyén motivációja arra, hogy tévesnek bizonyuló sémáit korrigálja (Szabó 2019).

A meglepetésnek jelentős szerepe van egy szöveg kognitív feldolgozásában is. A meglepő esemény arra készíti az olvasót, hogy újraalkossa a történetről készített mentális reprezentációját annak érdekében, hogy a meglepő fordulatot be tudja építeni a történet kauzális rendjébe (Kintsch 1980). Visszamenőleg áttekinti a történetet, hogy ellenőrizze, nem mulasztott-e el valamit az olvasás során, figyelmét erőteljesebben képes fókuszálni, ezáltal a megelőző események memorizálása hatékonyabb lesz. Arra ösztönzi az egyént, hogy megőrizze gondolkodása rugalmasságát, hogy világképét folyamatosan kész legyen felülbírálni, összességében tehát kritikai gondolkodásra készítet. Éppen ezért nagy jelentőséget tulajdonítanak neki a tanulásban is, ugyanis a váratlan esemény által előidézett felismerés hosszú távon rögzül a memóriában (Foster és Keane 2019).

A meglepetés erejét a szöveg számos narratív eszközzel tudja fokozni, például érzelmileg előkészítheti egy feszültségkeltő szekvenciával.¹ A feszültség forrását ugyanis a meglepetéshez hasonlóan gyakran kauzális elvárásaink képezik: a szöveg feltesz egy kérdést, például bemutatja, hogy a főszereplőt este hazafelé sietve egy ismeretlen alak követi, de a kérdésre adott választ csak késleltetve adja meg, így az olvasót bizonytalanságban hagyja a végkimenetelre vonatkozóan. Az elbeszélő által közvetített hiányos információ (tudjuk, hogy a nőt követi valaki, de nem tudjuk, hogy milyen szándékkal és hogy eléri-e a célját) az olvasóban elvárások és anticipációk sorát indítja be: azt várja, hogy kiderüljön, hogy a követőnek nincs rossz szándéka, vagy hogy a nő az esetleges bántalmazás előtt biztonságos otthonába ér. Amíg a szöveg nem válaszolja meg a nő sorsára vonatkozó kérdést, az olvasó feszültséget él át.

A feszültségkeltésnek a meglepetéshez hasonlóan jelentős kognitív funkciója is van. A feszültséget az újabb szakirodalom úgy határozza meg, mint különböző érzelmek pszichológiai-viselkedéses kísérő tüneteinek együttese (Mellmann 2007, 245), melynek során az izmok megfeszülnek, a légzés elmélyül, a szív gyorsabban ver, és a fájdalomtűrés megnő, amit az egyén a feszültség és a nyugtalanság testi érzéseként él meg. Ezeknek a fiziológiai változásoknak a funkciója, hogy felkészítik a szervezetet a megfelelő viselkedéses válaszra, és például megküzdésre vagy

1. A feszültség érzelmi előkészítő funkciójáról ld. korábbi tanulmányomat: Horváth 2022.

menekülésre ösztönzik az egyént. Irodalmi narratívák olvasásakor azonban a feszültségprogram lefutása eltér a valós helyzetektől, és mivel a tényleges motoros aktivitás nem felel meg a helyzetnek, hiszen az olvasó felismeri, hogy nem áll fenn valós veszély, ezért viselkedéses válasz helyett fokozott perceptuális és kognitív aktivitással reagál (Mellmann 2007, 250). A mentális aktivitás (arousal) mindekelőtt a figyelem fókuszálásában és intenzitásának növelésében nyilvánul meg: az olvasó a cselekmény irányát előrejelző részletekre nagyobb figyelmet fordít, míg a jelentéktelennek tűnő részleteket figyelmen kívül hagyja, valamint forgatókönyveket dolgoz ki a cselekmény további menetére vonatkozóan.

Mindez az érzelmi bevonódás és kognitív aktivitás, mely a feszültség és a meglepetés állapotát jellemzi, hozzájárul ahhoz a szubjektív élményhez, melyet az olvasók jellemzően az „izgalmas” jelzővel írnak le. A következő fejezetben azt vizsgálom, milyen narratív technikák alkalmazásával célozza meg a Harry-Potter-sorozat első darabja ezt az olvasói élményt.

3. Feszültség és meglepetés a *Harry Potter és a bölcsek köve* olvasásakor

A regény különösen alkalmas arra, hogy meglepetést keltsen az olvasóban, még-hozzá igen intenzív módon, mivel a meglepetést általában egy feszültségkeltő szekvencia készíti elő érzelmileg, ezek ismétlődő váltakozása meghatározó a regény érzelmi-kognitív profiljára nézve. Ennek érdekében a szöveg az elbeszélés több szintjén is játszik az olvasó elvárásaival. Egyrészt olyan tartalmakat mutat be, amelyek nem illeszkednek az olvasói sémákba és forgatókönyvekbe, hanem el-
lentmondanak elvárásainak, és így alkalmasak a meglepetéskeltésre, például olyan mesebeli-fantasztikus tartalmakkal szembesül az olvasó, mint a repülő kulcsok vagy a sikító könyvek. Másrészt késlelteti az oksági elvárások beteljesülését, illetve a kauzális hézagok kitöltését, ezáltal a meglepetést egy feszültségkeltő szekvenciával előkészítve. Itt kell azonban megjegyezni, hogy a feszültség és a meglepetés, mivel fő forrásaik az olvasói elvárások, erőteljesen kapcsolódnak az olvasó egyéni tapasztalatához, ezért nem fogalmazhatók meg minden olvasóra érvényes általános elvek. Mindenekelőtt feltételezhető, hogy a gyermek olvasó, akinek az olvasmányai még nagyrészt mesékből és fantasy regényekből állnak, kisebb intenzitású meglepetést él át fantasztikus tartalmak olvasásakor, mint a felnőtt olvasó, akinek a mesék varázslatos világára vonatkozó emlékei valószínűleg már elhalványultak. A Harry Potter-regények olvasásakor fellépő meglepetés-hatással kapcsolatos empirikus vizsgálatokban ezért speciális óvintézkedéseket tettek a mágikus tartalomra való kondicionálás elkerülése érdekében (Hsu és mtsai. 2015). Mindezt szem előtt tartva meg kell jegyezni, hogy az érzelmi hatásra vonatkozó állításokat mindig a szöveg potenciális hatásaként kell értelmezni, amelynek megvalósulása számos egyéni és

kulturális tényezőtől, valamint az egyes olvasó életkorától és tapasztalati szintjétől függ.

E korlátok ellenére kijelenthető, hogy a regény nem titkolt szándéka, hogy „szokatlan” és „rejtélyes” (Rowling 2019, 7)² jelenségekkel szembesítse olvasóit, és ezáltal meglepetést okozzon. Az elbeszélő már az első mondatban megalapozza a „normális” és „nem normális” közötti ellentétet, mely végigvonul a teljes regényen, és értelmezési keretként szolgál. Már az első események is ebben a keretben értelmeződnek: A kisváros utcáin térképet tanulmányozó, majd utcatáblát olvasó macskát, a smaragdzöld köpenyes embereket vagy a fényes nappal ide-oda röpködő baglyokat olyan furcsa és szokatlan jelenségekként tárja elénk a szöveg, amelyeket még a járókelők is „tátott szájjal, mutogatva bámul[nak]” (10). A befogadó számára, aki Ed Tan definíciója szerint a megdöbbsent járókelőhöz hasonló pozícióból, külső szemlélőként figyeli a fiktív világ eseményeit (Tan 1994), a szöveg ugyanezt az értelmezési keretet kínálja, és függetlenül attól, hogy mennyire lépi át egyéni sémáinak határait, explicit kijelentésekkel teszi egyértelművé, hogy a fantasztikus események arra hivatottak, hogy ellentmondjanak az olvasó elvárásainak és ezáltal meglepetést keltsenek. Ezt támasztja alá a főszereplő, Harry attitűdje is, aki a regény második fejezetétől kezdődően a domináns reflektorfigura, és első találkozását a varázslóvilággal maga is meglepetések sorozataként éli meg: „Tátva marad[...] a szája a csodálkozástól” (36), mikor az állatkerti üvegfal váratlanul eltűnik és „döbbsenten” veszi tudomásul, hogy Dumbledore arcképének egyszer csak nyoma vész a kártyáról (114). A legnagyobb meglepetést mégis a regényben egy korai fordulattal összekapcsolt felismerés (anagnorisis) okozza számára: „döbbsenten” (60) hallgatja Hagridot, mikor az felvilágosítja varázsló mivoltáról és szembesülnie kell valós identitásával. A regény tehát nem bízza a véletlenre, hogy az olvasó felismerje a fantasztikus lények és események meglepő voltát, hanem egyrészt az elbeszélői diskurzuson keresztül explicitté, másrészt az elbeszélői perspektíva révén könnyen hozzáférhetővé és átélhetővé is teszi ezt.

Az az elbeszélői mód, ahogy a szöveg az olvasót bevezeti a regény fiktív világába, szintén alkalmas a feszültség és meglepetés kiváltására. Az olvasó elvárásaival ellentétben ugyanis a regény a legtöbb esetben nem ad részletes információt az új szereplőkről és eseményekről, hanem éppen ellenkezőleg, egy szereplő első megjelenése vagy egy esemény ábrázolása általában nyitott kérdések sorát teszi fel, amelyekre csak a regény későbbi fejezeteiben kapunk választ, mindaddig hézagot hagyva a cselekmény oksági láncában. Már az első fejezetben is számos „üres helybe” ütközünk, ilyen például a már korábban említett térképet tanulmányozó macska vagy a smaragdzöld köpenyes furcsa alakok, akiknek a kilétét az első fejezetben még nem tárja elénk a szöveg, identitásukra csak jóval később derül fény. Hasonlóan az egyik főszereplő, Albus Dumbledore nevének első fejezetben törté-

2. A szövegben szereplő oldalszámok erre a kiadásra vonatkoznak.

nő említése sem teszi lehetővé, hogy az olvasó koherens mentális képet alkosson róla, mert nem közvetít elegendő információt ehhez a szöveg. A regény első fejezete tehát nem tölti be a klasszikus expozíció funkcióját, hiszen az olvasó nem kapja meg azokat a háttérismereteket, amelyekre szüksége van a regényvilágban való tájékozódáshoz. A kiinduló helyzet magyarázata és a központi szereplők háttértörténetének bemutatása helyett üres és meghatározatlan helyek sora tárul fel, amelyek nyitott kérdéseket vetnek fel a főbb szereplőkkel és eseményekkel kapcsolatban: Ki is Dumbledore? Ki és mit ünnepel az utcán? Kicsoda Tudodki, és miért nem lehet kimondani a nevét? Mi volt az a nagy támadás, amit Harry túlélt? Mivel ezekre a kérdésekre ebben a fejezetben nem kapjuk meg a választ, a szöveg már itt megalapozza az olvasói kíváncsiságot és feszültséget.

Az elbeszélői perspektíva is jelentősen hozzájárul a feszültség és a meglepetés intenzitásának növeléséhez. A kognitív narratológia alapvető felismerése, hogy a narratív perspektíva fontos szerepet játszik az olvasónak a szereplőhöz való empátiás viszonyulásában. Míg Gerald Genette a strukturalista narratológiában a narratív távolságot (a közvetettség fokát) és a fokalizációt az elbeszélő és a történet közötti kapcsolatra vonatkozóan határozta meg (Genette 1990), az olvasáspszichológiai kutatások kimutatták, hogy az elbeszélés módjának ezek az aspektusai a szereplő és az olvasó közötti viszonyban is lényeges szerepet játszanak. Minél közvetlenebb az elbeszélési stílus, annál közelebb érzi magát az olvasó a szereplőhöz, ami számos következménnyel jár az értelmezésre nézve, és többek között az olvasó empátiás attitűdjére is hatással van (W. V. Peer és Maat 1996; W. van Peer és Maat 2001). A belső fokalizációs szövegekben az olvasónak jellemzően az a benyomása, hogy több információval rendelkezik a szereplőről, mint a külső fokalizációs elbeszélésekben, és ezért racionálisabbnak és átláthatóbbnak ítéli meg a viselkedését (Hakemulder és Koopman 2010). Mivel közvetlenebb hozzáféréssel rendelkezik a szereplő belső világához, úgy érzi, hogy jobban ismeri a szereplőt, és ezért empátiásabban viszonyul hozzá.

A *Harry Potter és a bölcsek köve* című regényben a belső fokalizáció érvényesül, mivel a regény nagy részében a főszereplő Harry a reflektorfigura (kivéve az első fejezetet, amelyben a szöveg túlnyomórészt Dursley úr szemszögéből közvetíti az eseményeket). Az olvasó folyamatosan betekintést nyerhet az ő mentális tartalmaiba, és tudásszintje is egybeesik Harry tudásszintjével. Ez lehetővé teszi, hogy a főszereplőhöz hasonló érzelmi állapotot éljen át: A furcsa és megmagyarázhatatlan események által felvetett megválaszolatlan kérdések az olvasóban ugyanúgy kíváncsiságot és feszültséget kelthetnek, mint Harryben, így érzelmileg erőteljesen bevonják a történetbe. A detektívtörténetekhez hasonlóan a nyomozást a nyomozó szereplőkkel (itt Harryvel és barátaival, Ronnal és Hermionéval) együtt követheti, és átélheti a keresés feszültségét.³ Különösen szemléletes ez a nyolcadik fejezetben,

3. A regénynek a detektívtörténettel való kapcsolatáról részletesebben ld. Kelemen Zoltán tanulmá-

melynek középpontjában a bölcsek köve körüli első rejtély, a Gringottsba való betörés áll, hiszen a fejezet Harry (és valószínűleg az olvasó) által megfogalmazott explicit kérdések sorával zárul: „Lehet, hogy az óriás az utolsó pillanatban hozta el a titokzatos csomagot a Gringottsból? Hol lehet most az a csomag? És vajon mi az, amit Hagrid Pitonról tud, de titokban akar tartani?” (156)

A feszültség figyelemfelkeltő és figyelemirányító funkcióját a regény többféleképpen is kiaknázza. Egyrészt eltereli az olvasó figyelmét olyan részletekről, melyek a központi rejtély megoldásának szempontjából jelentősnek bizonyulnak. Ezáltal a rejtélyek megoldására csak késleltetve kerül sor, így növelve a feszültség, valamint a rejtély feltárásának pillanatában a meglepetés intenzitását. Például a központi rejtély megoldása szempontjából fontos információ, Nicolas Flamel kiléte ugyan az olvasó (akárcsak Harry) tudomására jut, de olyan kontextusban kerül említésre, amelyben az információ nagy eséllyel elvész. Amikor ugyanis Harry a Roxfortba tartó vonaton elolvassa a csokoládébékába csomagolt, Dumbledore arcképét mutató kártya hátulját, az olvasó figyelme (Harryéhez hasonlóan) a Dumbledore kilétére vonatkozó, korábban feltett kérdés miatt a varázslóiskola igazgatójára összpontosul, így a Flamelről szóló, később fontosnak bizonyuló információ jelentéktelen részletnek hat, ezért elkerüli az olvasó figyelmét. A Flamelről szóló információ kiszelektálását egy másik elterelő manőver is biztosítja: Amikor Harry újra átfordítja a kártyát, Dumbledore portréja már nem látható. A tény, hogy a képeken ábrázolt szereplők a varázslóvilágban hol megjelennek, hol eltűnnek, valószínűleg meglepi az olvasót (ahogy Harryt is), ami a fantasztikus elemre irányítja, más részletekről viszont eltereli a figyelmet.

A meglepetés előkészítésének egy másik módja az olvasó félrevezetése: a szöveg olyan módon tálalja az információt, hogy téves kauzális attribúciókra készítse az olvasót. Ez a narratív technika felelős többek között azért, hogy a központi rejtély, a Voldemort segítőjének kilétére vonatkozó kérdés megválaszolására csak késleltetve kerül sor, és hogy a megoldás pillanatában intenzív meglepetést él át az olvasó. Az első téves oksági következtetést az ellenlábásnak vélt szereplő első megjelenésekor, a hetedik fejezetben alapozza meg a szöveg, mikor a vacsora után Harry észreveszi, hogy „Mógus [...] egy zsíros, fekete hajú, görbe orrú, sárgásfakó arcú tanárral beszélgetett”, és hogy ez a „kampós orrú tanár Mógus turbánja mellett egyenesen Harry szemébe nézett – s azon nyomban éles, szűrő fájdalom hasított a Harry homlokát átszelő villámsebhelybe” (138). Harry (és általa az olvasó) mindennek alapján arra a következtetésre jut, hogy a fájdalmat a kampós orrú tanár tekintete okozta, és ez a téves oksági tulajdonítás a történet hátralévő részében meghatározza a Pitonhoz való viszonyulást. Ettől a jelenettől kezdve a professzorról alkotott hamis képet számos további félrevezető információ is megerősíti, és egészen a végső felismerésig fenntartja: Piton többször is gyanús helyzetekbe keveredik, így példá-

nyát: Kelemen 2023.

ul azt a benyomást kelti a szöveg, hogy ő szabadította a trollt a gyerekekre, hogy ő próbálta meg lefegyverezni a háromfejű kutyát, hogy megszerezhesse a bölcsek követét, vagy hogy ő sodorta halálos veszélybe Harryt a kviddicsmeccs során. Ez az elbeszélői technika amellelt, hogy érzelmileg előkészíti a végső anagorizist, azt is biztosítja, hogy az olvasó utólag azzal szembesüljön, hogy előre láthatta volna a megoldást, és hogy a váratlan felismerés nem áll ellentmondásban az előző eseményekkel, hanem megvan a helye a történet oksági rendjében.

Az olvasó érdeklődését nemcsak a központi rejtély tartja fenn, a cselekményt mindvégig rejtélyek sora szervezi. Amint az egyik nyitott kérdés megválaszolásra kerül, máris felbukkan a következő, így a regény egy akciódús történetként élhető meg. Nem csak a cselekmény fő szálának szempontjából lényeges részletek vagy szereplők, hanem a mellékszereplők is olyan módon kerülnek be a történet világába, hogy kérdések sorát vetik fel. Így például Hóborc első megjelenésének alkalmával a szöveg semmilyen részletet nem árul el a szellem kilétéről, csupán egy rövid dialógusban utal különös viselkedésére. Ez az információhiány felkelti az olvasó kíváncsiságát, és mindaddig fenntartja, amíg néhány oldallal később meg nem érkezik a kérdésre adott válasz, és az olvasó felvilágosítást nem kap Hóborc kilétéről.

A regényben a meglepetést keltő szereplő, jelenség vagy esemény gyakran olyan kontextusban jelenik meg, amely amellelt, hogy erős érzelmi hatás kiváltására alkalmas, olvasóit sémáinak felülbírlására és módosítására is ösztönözheti. A meglepetést keltő szereplők jellemzően a külső tulajdonságokon, megfigyelhető viselkedésen, csoporthoz tartozáson vagy társadalmi osztályokon alapuló tipikus előítéleteket és sztereotípiákat veszik célba. A szöveg töredékes utalásokon keresztül aktivál egy bizonyos sémát, amelynek érvényességét azonban a későbbi események nem erősítik meg, sőt váratlan epizódok cáfolják meg. Az egyik első példa erre Hagridnak az első, majd a negyedik fejezetben történő megjelenése. A szöveg mindkét esetben a félelmetes óriás képét idézi fel:

DURR! Olyan erejű ütés érte az ajtót, hogy az kiszakadt a sarkaiból, és fülsiketítő dörrenéssel a padlóra zuhant. Az ajtóban egy óriási termetű férfi állt. Arca alig látszott ki hosszú, csimbókos hajfürtjei és bozontos szakálla alól [...]. (55)

Az óriás cselekedetei mindazonáltal ellentmondanak a bevezető leírásban aktivált sémának, hiszen búcsúzóul „szakállas-szúrós puszit” (22) ad Harrynek, majd a gyermek iránti aggodalmából sírva fakad, a későbbi jelenetben pedig ahelyett, hogy megtámadná a családot, születésnapitortát ajándékoz Harrynek. Hasonlóképpen a szellemek és szörnyek ijesztő megjelenésük ellenére is általában ártalmatlan, sőt gyakran vicces és barátságos lényeknek bizonyulnak, akik nem jelentenek veszélyt a gyerekekre nézve, mint például Félig Fejnélküli Nick vagy Hagrid kutyája, Agyar.

A leghatásosabb, mert a legjobban előkészített meglepetés valószínűleg az antagonista leleplezése a regény végén. A szöveg mindvégig erőteljesen épít az olvasó mentalizációs képességére azáltal, hogy nem ad kifejtett támpontokat arra vonatkozóan, hogy ki Voldemort bűntársa, pusztán olyan viselkedésmódokat ír le, amelyek szándéktulajdonításra ösztönzik az olvasót. A viselkedés ábrázolása azonban újra csak a megtévesztés célját szolgálja, mert nem a helyes következtetéseket támogatja, hanem éppen ellenkezőleg, téves attribúciók irányába tereli az olvasót. Jellemzően a jó és a gonosz sztereotípiáihoz nyúl vissza és az erre vonatkozó bevált sémákat mozgósítja. Pitont például kegyetlen, szigorú és igazságtalan emberként ábrázolja, aki ellenszenvet táplál Harry iránt, és a vesztét kívánja. Ezzel szemben Mógust félnék és szerény de tehetséges professzorként mutatja be, akinek nincsenek ambíciózus tervei, és a háttérbe húzódva éli életét. Ezek a téves szándéktulajdonítások hozzájárulnak a téves kauzális attribúciókhoz, és az olvasó gyanúját a rossz szereplő felé irányítják. A regény elejétől kezdve támogatott téves következtetések sorozata annál nagyobb meglepetést okoz, amikor fény derül Voldemort bűntársának valódi kilétére.

Az ilyen meglepő jelenetek sorát még sokáig lehetne folytatni, szinte mindegyik fejezet egy-egy váratlan esemény köré szerveződik, jelezve ezzel is Harry fejlődésének egy bizonyos irányát: A varázslóiskolában, amely hagyományosan a tanulás helyszíne és a fejlődésregények prototipikus színtereként funkcionál, Harry egy olyan világban találja meg a helyét, amely nem az addigi élete során megszokott sémák, különösen nem a Dursley-k féle nyárspolgárok szabályai szerint működik, hanem egy megfordított értékrendet képvisel, és egy felforgató, karneváli világot ábrázol (Nikolajeva 2009). A politikai és társadalomkritikai értelmezések sora a regénysorozatnak erre az aspektusára hívja fel a figyelmet, amikor például a nemekről és nemi szerepekről alkotott konvencionális konstrukciók (Gallardo C. és Smith 2003), a társadalmi osztályokról alkotott sztereotípiák (Rangwala 2009) vagy az etnikai előítéletek (Horne 2022) regénybeli megkérdőjelezését hangsúlyozza. A Harry perspektíváját középpontba helyező narratíva ebben az értelmezésben alkalmas arra, hogy a feszültség- és meglepetéskeltés eszközeivel érzékenyítési folyamatokat indítson be olvasóiban.

Causal expectations. Suspense and surprise while reading the novel *Harry Potter and the Philosopher's Stone*

One of the basic theses of cognitive narratology is that the causal relations that are considered to be an indispensable part of stories are mostly not realised textually, but through the reader's inferences. Not only does the reader infer causal relations between narrated events, but causal expectations are another important component of understanding stories. Causal expectations determine the direction

of the reader's interpretation and are also an important source of emotional impact. For example, the twin effects of suspense and surprise that lie at the heart of the subjective experience of 'exciting' are also due to causal expectations. The paper first shows how causal expectations raised by a text can underlie the receptive experience of suspense and surprise, and then analyses the first of a contemporary popular children's novel, the Harry Potter series, in terms of how it builds on and fails to fulfil readers' expectations.

Keywords: Causal expectations, suspense, surprise, schemas and scripts, Harry Potter, cognitive narratology

Hivatkozások

Foster, Meadhbh I. & Keane, Mark T. „The Role of Surprise in Learning: Different Surprising Outcomes Affect Memorability Differentially”. *Topics in Cognitive Science* 11.1 (2019), 75–87. doi: 10.1111/tops.12392.

Genette, Gérard. *Narrative discourse: an essay in method*. Ithaca: Cornell University Press, 1990.

Hakemulder, Jemeljan & Koopman, Emy. „Readers Closing in on Immoral Characters' Consciousness. Effects of Free Indirect Discourse on Response to Literary Narratives”. *JLT* 4.1 (2010), 41–62. doi: 10.1515/JLT.2010.004.

Horváth, Márta. „Feszültség, harag, undor: Irodalmi elbeszélés és morális ítélet Móricz Barbárok című novellája alapján”. *nCOGNITO - Kognitív Kultúraelméleti Közlemények* 1.2 (2022), 31–45. doi: 10.14232/ncognito/2022.2.31-45.

Hsu, Chun-Ting és tsai. „The Magical Activation of Left Amygdala when Reading Harry Potter: An fMRI Study on How Descriptions of Supra-Natural Events Entertain and Enchant”. *PLOS ONE* 10.2 (2015). doi: 10.1371/journal.pone.0118179.

Ingarden, Roman. *Das literarische Kunstwerk. Eine Untersuchung aus dem Grenzgebiet der Ontologie, Logik und Literaturwissenschaft*. Halle: Niemeyer, 1931.

Kelemen, Zoltán. „Értelmezés kérdése az egész. J. K. Rowling Harry Potter-regényfolyama mint irodalmi alkotás”. *Mesecentrum - Az IGYIC ifjúsági és gyerekirodalmi folyóirata* (2023). URL: <https://igyic.hu/esszektanulmanyok/ertelmezes-kerdese-az-egesz.html>.

Kintsch, Walter. „Learning from text, levels of comprehension, or: Why anyone would read a story anyway”. *Poetics* 9.1-3 (1980), 87–98. doi: 10.1016/0304-422X(80)90013-3.

Kovács, András Bálint. „Ismétlés és kauzalitás: A kis valószínűségű esemény”. *nCOGNITO - Kognitív Kultúraelméleti Közlemények* 2.1 (2023. szept.), 5–24. doi: 10.14232/ncognito/2023.1.5-24.

Mellmann, Katja. „Vorschlag zu einer emotionspsychologischen Bestimmung von 'Spannung'”. *Im Rücken der Kulturen*. Szerk. Karl Eibl, Katja Mellmann & Rüdiger Zymner. Poetogenesis 5. Paderborn: Mentis, 2007, 241–268.

Nikolajeva, Maria. „Harry Potter and the Secrets of Children's Literature”. *Critical perspectives on Harry Potter*. Szerk. Elizabeth E. Heilman. 2. ed. New York: Routledge, 2009, 225–241.

Ortony, Andrew & Turner, Terence J. „What's basic about basic emotions?": *Psychological Review* 97.3 (1990), 315–331. doi: 10.1037/0033-295X.97.3.315.

Peer, Willie van & Maat, Henk Pander. „Narrative perspective and the interpretation of characters' motives”. *Language and Literature: International Journal of Stylistics* 10.3 (2001), 229–241. doi: 10.1177/0973-9470-20010803-04.

Reisenzein, Rainer. „The Subjective Experience of Surprise”. *The Message Within: The Role of Subjective Experience In Social Cognition And Behavior*. Szerk. Herbert Bless & Joseph P. Forgas. Philadelphia: PA: Psychology Press, 2000, 262–279.

Rossholm, Göran. „Causal Expectation”. *Emerging Vectors of Narratology*. Szerk. Per Krogh Hansen és tsai. Narratologia 57. Berlin, Boston: de Gruyter, 2017, 207–228. doi: 10.1515/9783110555158-011.

Rowling, Joanne Kathleen. *Harry Potter és a bölcsek köve*. Ford. Tóth Tamás Boldizsár. Budapest: Animus, 2019.

Schank, Roger C. & Abelson, Robert P. *Scripts, Plans, Goals and Understanding: an Inquiry into Human Knowledge Structures*. Hillsdale, NJ: Erlbaum, 1977.

Szabó, Judit. „Csavar a végén. Meglepetés és fordulat a "Viharsziget" című regény olvasásában.” *Hogyan olvasunk krimi. Új perspektívák a detektívregény kutatásában*. Szerk. Horváth, Márta & Szabó Judit. Irodalom, evolúció, kogníció 1. Budapest: Ráció, 2019, 23–39.

Tan, Ed. „Film-induced affect as a witness emotion”. *Poetics* 23.1-2 (1994), 7–32. doi: 10.1016/0304-422X(94)00024-Z.

Trabasso, Tom, Secco, Tom & Broek, Paul van den. „Causal Cohesion and Story Coherence”. *Learning and comprehension of text*. Szerk. Heinz Mandl, Nancy L. Stein & Tom Trabasso. Hillsdale, N.J.: Erlbaum, 1984, 83–111.

NÉMEDI ANDREA
független kutató

Az időrendi-oksági gondolkodás elidegenített képe

Ted Chiang *Életed története* című sci-fi novellája a megtestesült elme kognitív tudományának szempontjából

Absztrakt

Jelen tanulmányban az időrendi-oksági gondolkodás és az elbeszélés kapcsolatát vizsgálom Ted Chiang *Életed története* című sci-fi-novellájában, amelynek nyelvész elbeszélője elmeséli, hogyan alakul át saját időrendi-oksági gondolkodása a heptapodnak nevezett idegen lényekkel való kommunikáció révén. A heptapodok szimultán-teleologikus gondolkodása hatására a narrátor elkezd „emlékezni” a jövőre. Tanulmányomban arra a kérdésre keresem a választ, hogyan iktatja ki és mivel helyettesíti a novella az oksági gondolkodást, mint a koherenciateremtő megértés egyik alapvető mechanizmusát, és hogyan jelenik meg a két gondolkodásmód ötvözte az elbeszélés-módban, azon belül is a narratív időkezelésében. A megtestesült elme kognitív tudománya alapján amellet érvelek, hogy az olvasó a heptapodok testfelépítése által aktivált képi sémák és kognitív metaforák révén koherens egységbe szervezheti a heptapodok nyelvi, matematikai-fizikai és tudati világát, míg a narrátor kreatív metaforái segítségével a heptapodok jövőlátását is megértheti. A narrátor elbeszélése hitelesen demonstrálja az időrendi-oksági gondolkodás átalakulását: a szöveg megjeleníti a heptapodok jellemzőit (ciklikusság, sorrend nélkülség, egyidejűség), létrehozva az időrendi-oksági elbeszélés elidegenített képét, amelyben ötvöződik az időrendi és kusza elbeszélés, illetve az oksági és a képi-metaforikus megértés.

Kulcsszavak: tudatábrázolás, kauzalitás, oksági gondolkodás, időrend, megtestesült elme, képi séma, kognitív metafora, kognitív narratológia, narratív időkezelés

1. Bevezetés

Az alábbiakban a kognitív narratológia interdiszciplináris keretein belül az oksági gondolkodás és az elbeszélés viszonyát egy olyan történet példáján keresztül vizs-

gálom, amelynek nyelvész narrátora és egyben egyik főszereplője egy interdiszciplináris kutatás során maga is az oksági gondolkodást, illetve annak egy lehetséges alternatíváját vizsgálja. Ted Chiang *Életed története* című, többszörösen díjnyertes sci-fi novellája (1998) olvasatomban így egyrészt esettanulmányként, másrészt olvasói önreflexióra lehetőséget adó tükörként is szolgál.¹

A novellában elbeszélte történet akkor kezdődik, „amikor Föld körüli pályára álltak az űrhajók, és különös tárgyak jelentek meg a gyéren lakott területeken” (108).² Az Egyesült Államokban a világon elérhető száztizenkettőből kilenc akadt a „tükörnek” becézett idegen tárgyból, amelyek „kétirányú kommunikációs eszközként szolgáltak, feltételezhetően a Föld körüli pályán keringő hajókkal” (112-113). Az amerikai kormány minden tükör mellé kirendel egy csapat tudóst, köztük egy nyelvészt és egy fizikust, hogy megtudják, miért jöttek, és mit akarnak az idegenek. Így kerül össze egy tükörnél a történetet elbeszélő dr. Louise Banks nyelvész és dr. Gary Donnelly fizikus két idegennel, akiket Gary a hét végtagjuk miatt görögül heptapodoknak nevez.³ Louise és Gary a többi tükörnél kutató további nyelvessel és fizikussal összedolgozva sikeresen megfejtik a heptapodok nyelvét és fizikáját, a közös munka során pedig női-férfi mivoltukban is összeemelegednek. Louise ekkor egy nyelvészeti és egy fizikai megfigyelés kapcsán arra a meglepő következtetésre jut, hogy a heptapodoknak ismerniük kell a jövőt. Miközben próbálja megérteni, hogyan lehetséges ez, Louise megfejti és elsajátítja a heptapodok nyelve és fizikája mögötti idegen gondolkodásmódot, és ő maga is elkezd „emlékezni” a jövőre. Mire a heptapodok távoznak és a tükör áttetsző üveglappá válik, addigra Louise maga is ismeri a jövőt, egészen saját haláláig. Ezért amikor két év házasság után Gary felteszi neki a kérdést: „Szeretnéd, ha összehoznánk egy kisbabát?”, Louise úgy mond mosolyogva igent, hogy ekkor már emlékeiből tudja többek között azt is, hogy Gary-vel néhány évvel később el fognak válni, közös lányuk pedig egy hegymászó baleset során huszonöt évesen az életét veszti.

A novella az oksági gondolkodás és az elbeszélés kapcsolatának tanulmányozása szempontjából azért figyelemreméltó eset, mert benne az oksági gondolkodás nem-

1. Ted Chiang (1967-) kínai származású, amerikai születésű sci-fi szerző, aki számítógéptudományból diplomázott és informatikai szakszövegírásból él. Eddig két novelláskötetet publikált, amelyek magyarul is megjelentek (Chiang 2019 és Chiang 2022). Chiang novelláit számos díjra jelölték és díjjal jutalmazták. Az első kötet címadó novellája, az *Életed története* a sci-fi olvasókon kívül elnyerte az irodalomtudósok és sci-fi írók tetszését is: az előbbieket 1999-ben Theodore Sturgeon Díjat, az utóbbiak 2000-ben Nebula Díjat ítéltek oda. A novellából Eric Heissener fordította (2015) Denis Villeneuve rendezésében film is készült *Érkezés* címmel (2016). A novella eddigi tanulmányaihoz ld. Acuña 2022, Avádanei 2022, Bertetti 2022, Lucking 2017, Milani Queriquelli 2019, Patrizi 2020, Shang 2022, Xu 2022, Zhang 2022.
2. A novellát csak az oldalszám megjelölésével idézem innen: Chiang 2019. Összevetve az angol eredetivel (Chiang, 2010), a magyar fordítás sajnos több helyen hibás.
3. Gary névadása a biológiában szokásos tudományos nevezéktant követi, ahol az ízeltlábúak legnagyobb altörzsét hívják hatlábúaknak, ami görögül ‘hexapoda’.

csak az elbeszélés olvasói befogadásának szintjén jelenik meg, mint a koherencia-teremtő értelmezés egyik alapvető kognitív mechanizmusa (Horváth 2020), hanem az elbeszélt történet szintjén is: Louise és Gary az emberekre jellemző intuitív világnézetként beszélnek az időrendi-oksági gondolkodásról, amellyel szemben a heptapodok gondolkodását Louise egy ugyanúgy érvényes, de az emberek időrendi-oksági gondolkodásával egyszerre összeegyeztethetetlen szimultán-teleologikus világnézetként írja le, amelynek legmeglepőbb sajátossága a jövő ismerete.

A heptapodok tudati sajátosságaira Louise saját nyelvi megfigyeléseiből és a Gary által tolmácsoló matematikai-fizikai megfigyelésekből következtet. A heptapod nyelv Louise által felfedezett sajátosságait Gary a heptapodok testi, érzékszervi-mozgásos sajátosságaival hozza kapcsolatba. Ez a kutatói módszertan a kognitív tudományok tág halmazából véleményem szerint a George Lakoff és Mark Johnson által képviselt második generációs kognitív tudomány megtestesült elme felfogásához áll legközelebb.⁴ Ahogy Louise, úgy Lakoff és Johnson is nyelvi és matematikai kifejezésekből kiindulva következtetnek a tudati struktúrákra, amelyeket – mint Gary – ők is testi, érzékszervi-mozgásos tapasztalatokkal hoznak oksági összefüggésbe.

A megtestesült elme kognitív tudományában kitüntetett szerepet kapnak azok a tudati struktúrák, amelyeket Lakoff és Johnson képi sémáknak és kognitív metaforáknak nevez. E két fogalom definiálása után (2. fejezet) azt vizsgálom, hogyan idegeníti el a novella az időrendi-oksági gondolkodást egyrészt a történet szintjén (3. fejezet), másrészt az elbeszélésmódban (4. fejezet). Arra a kérdésre keresem a választ, hogyan iktatja ki és mivel helyettesíti a novella az oksági gondolkodást mint a koherenciateremtő megértés egyik alapvető mechanizmusát (Horváth 2020), mi az, ami a heptapodok gondolkodását érhetővé és koherenssé teszi. Értelmezésemben a megtestesült elme kognitív tudománya segít tudatosítani azokat az olvasóban tudattalanul meglévő képi sémákat és kognitív metaforákat, amelyeket az elbeszélés a heptapodok anatómiájának részletezésével aktivál, és amelyeken keresztül Gary oksági gondolkodását követve az olvasó a heptapodok anatómiájának, nyelvének, matematikájának és fizikájának, illetve tudatának leírását értelmes és koherens világnézetként fogadja el.

2. Képi sémák és kognitív metaforák az idő fogalmában

„A képi séma az észlelési interakcióink és motoros programjaink visszatérő, dinamikus mintázata, amely koherenciát és struktúrát ad a tapasztalatainknak.” (Johnson 1987, előszó, ford. tőlem). Ilyen képi séma például az ELŐL-HÁTUL, a FENTLENT/VERTIKALITÁS, a TÓL-IG/KIINDULÓPONT-ÚT-CÉL vagy a CIKLUS. Ezek a képi sémák az érzékszervi-mozgásos testi tapasztalatainkból származó prekoncep-

4. A megtestesült elme fogalmáról magyarul ld. Kondor 2022 és Laki 2021.

tuális gestaltok, amelyek a megtestesült elme kognitív tudománya szerint fogalmi rendszerünk és gondolkodásunk alapját képezik. A fogalmi építkezés egyik legfontosabb eszköze a kognitív metafora (Lakoff és Johnson 1980, Lakoff 1993, Kövecses 2005), amely során egy fogalmat egy másik fogalmon keresztül értünk meg úgy, hogy a konkrétabb vagy könnyebben érthető forrásfogalom struktúráját rávetítjük az elvontabb, vagy nehezebben érthető célfogalomra, például amikor a MENNYISÉG fogalmát a VERTIKALITÁS fogalmán keresztül értjük meg, és a TÖBB-KEVESEBB fogalmára rávetítjük a FENT-LENT képi sémát. A megtestesült elme kognitív tudománya szerint e két fogalom közti metaforikus kapcsolatot nem azok hasonlósága, hanem mindennapi tapasztalatunkban való gyakori közös előfordulása motiválja, például az, hogy egy tartályban lévő folyadék mennyiségének növekedése együtt jár a folyadékszint megemelkedésével, vagy több tárgy egymásra rakása megemeli a kupac magasságát. Ezen a tapasztalaton alapul a MENNYISÉG MINT VERTIKALITÁS kognitív metafora, amely olyan nyelvi kifejezésekben nyilvánul meg, mint például a „fizetésemelés” vagy a „felmentek az árak”. Amikor a MENNYISÉGET a VERTIKALITÁS fogalmán keresztül értelmezzük, akkor a mennyiség maximumát fent, minimumát lent képzeljük el, és ennek megfelelően szoktuk grafikusán is ábrázolni. A MENNYISÉG MINT VERTIKALITÁS metaforát az angol szakirodalom MORE IS UP néven említi, magyarul bevett fordítása: A TÖBB FELFELÉ IRÁNYULTSÁG (Kövecses 2005, 51).

A megtestesült elme kognitív tudománya szerint az olyan elvont fogalmaink, mint amilyen például az idő is, szinte érthetetlenek lennének kognitív metaforák nélkül, amelyeket többnyire automatikusan, tudattalanul használunk. Mert mi is az idő? Egy pár évvel ezelőtti egyetemi pályázat résztvevői azt a tudománykommunikációs feladatot kapták, hogy kisiskolások számára is érthető módon válaszoljanak erre a kérdésre. A nyertes meghatározás szerint az idő „előre irányuló mozgás” (forward movement) (Norton 2018). Az időre vonatkozó nyelvi kifejezések vizsgálatából erre jutott Lakoff és Johnson is (Lakoff-Johnson 1999, 137–169, vö. Kövecses 2005, 48–49), akik az IDŐ ezen fogalmán belül három kognitív metaforát azonosítottak. A legalapvetőbb az IDŐ ORIENTÁCIÓ metafora, amellyel az időt a tér fogalmán keresztül fogalmazzuk meg: a megfigyelő térbeli pozíciója a jelen, előtte a jövő, mögötte a múlt. Ehhez kapcsolódik két másik metafora, amelyek segítségével az idő múlását értelmezzük: a MOZGÓ MEGFIGYELŐ és a MOZGÓ IDŐ, amelyek alakpszichológiai értelemben figura-háttér párt alkotnak, tehát vagy a megfigyelő mozog előre (pl. „megyünk bele a decemberbe”), vagy egy időpont mozog a megfigyelő felé (pl. „közeledik a karácsony”). Az idő-fogalmunkat meghatározó kognitív metaforák forrástartományát tehát olyan képi sémák alkotják (ELŐL-HÁTUL, KIINDULÓPONT-ÚT-CÉL, amelyek az emberi test anatómiai felépítéséből és érzékszervi-mozgásos tapasztalatából származnak.

3. A heptapodban megtestesült szimultán-teleologikus elme

Louise hipotézise szerint a heptapodok ugyanabban a fizikai világban élnek, de eltérő módon értelmezik azt. Az emberek szekvenciális-kauzális tudata az eseményeket időrendi sorrendben érzékeli és köztük ok-okozati viszonyt tudatosít, a heptapodok szimultán-teleologikus tudata egy időperiódus összes eseményét – beleértve a jövőt is – egyszerre érzékeli, és ezek összefüggéseként egy minimalizáló-maximalizáló célt tudatosít. E tudati leíráshoz Louise a heptapodok anatómiájának, nyelvének, illetve matematikájának és fizikájának tanulmányozásán keresztül jut el.

3.1 Heptapod anatómia

Az emberek és heptapodok közötti anatómiai különbségekre, illetve a test kommunikációban betöltött mediális közvetítő szerepére Louise már akkor felhívja a kormányt képviselő Weber ezredes és a fizikus Gary figyelmét, amikor azok először keresik őt fel egyetemi irodájában, hogy egy, a heptapodokkal készített magnófelvételtől kikérjék szakmai véleményét. A felvett hangokból, amelyek leginkább arra emlékeztetik őt, mint amikor egy ázott kutya rázza ki magából a vizet, Louise arra következtet, hogy a heptapodok hangképző szerve jelentősen eltér az emberétől. Louise a hangfelvétel alapján azt is feltételezi, hogy az emberi fül nem lesz képes az idegen hangok beazonosítására, ezért hangszínkép-elemző eszközre – analóg spektrográfra – is szükség lehet, ami az első találkozáskor beigazolódik. A heptapodokkal találkozáskor a tükörnél, Louise elbeszélése részletes leírást is ad a heptapodok különös testfelépítéséről, amelyből három fő jellegzetességük tűnik ki: testük körszimmetrikus felépítése, a középpontból kifelé irányuló testi hullámmozgásuk, és a függőleges differenciáltságuk.

Louise elbeszélése szerint a heptapodok hordóalakú, feltehetően gerincoszloppal támogatott testén körszimmetrikus elrendezésben hét, ízület nélküli, kézként vagy lábként is használható végtag áll ki sugárszerűen, amelyek hullámmozgásával a heptapodok a tér bármely irányába könnyen mozoghatnak anélkül, hogy meg kellene fordulniuk, mivel testük felső részén szintén körszimmetrikusan szemhéj nélküli szemek sorakoznak, amelyekkel minden irányba néznek, számukra bármelyik irány lehet előre. Arcuk nincs, így nem lehetett tudni, kihez beszélnek – egymáshoz, vagy a tudósokhoz. Testük tetején és alján egy-egy testnyílás található. A felső testnyílásuk szolgál beszédre és légzésre, beszéd közben a nyílás rancos széle vibrál. Az alfelükön található, csontos kinövésekkel körbevett testnyílásuk szolgál evésre, és feltehetőleg ürítésre is.

Az emberek és a heptapodok tudati-világnézeti különbségei szempontjából legjelentősebb testi, érzékszervi-mozgásos különbség, hogy a heptapodok szemeinek és végtagjainak körszimmetrikus elhelyezkedése miatt térérzékelésükből hiányzik az emberek számára lehetséges ELÖL-HÁTUL orientáció, amely az időrendiség, és az

azt feltételező oksági gondolkodás alapja. A heptapodok anatómiája ezzel szemben lehetővé teszi körben minden térbeli irány egyidejű észlelését, amelyből a megtestesült elme logikája alapján szimultán világnézetük adódhat. Egy, a heptapodokhoz hasonló testfelépítésű képzeletbeli lény gondolatával Lakoff és Johnson is eljátszik, amikor ezt írják: „Az elöl és a hátul fogalmai a testre épülnek. Csak olyan lények számára van értelmük, akiknek van elejük és hátuk. Ha a földön élő összes élőlény valami folyadékban lebegő, minden irányt egyformán érzékelő szabályos gömb lenne, akkor ők nem rendelkeznének az *elöl* és a *hátul* fogalmával” (Lakoff-Johnson 1999, 34, ford. tőlem).

A heptapodok testfelépítésében a körszimmetria mellett hangsúlyos az embernél is meglévő FENT-LENT orientáció, amely a MENNYISÉG, így a MINIMUM és a MAXIMUM fogalmának a megértésében metaforikus forrástartományként szolgál. Végül a heptapodokra jellemző középpontból körszimmetrikusan kifelé irányuló hullámozás, amelyet Johnson a képi sémák tárgyalásakor szinuszgörbével ábrázol és CIKLIKUS KLIMAX-nak nevez (Johnson 1987, 119).

3.2 Heptapod nyelv

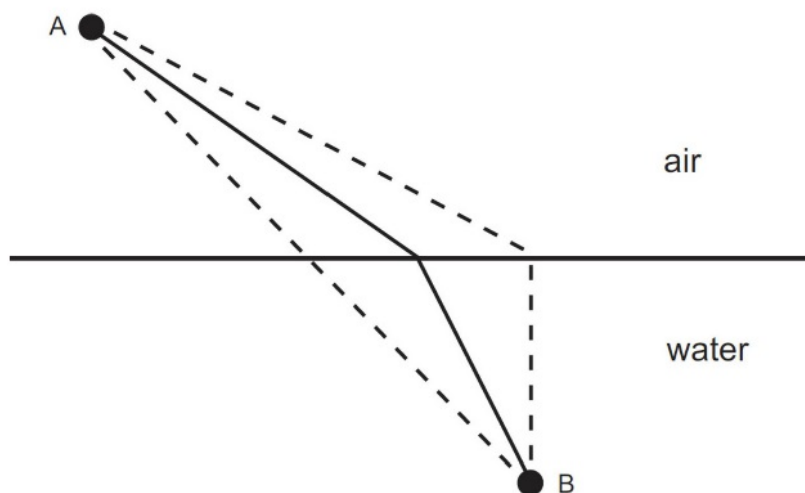
A többi tükörnél kutató nyelvész a természettudományokra jellemző módon összedolgozó Louise a heptapodok nyelvéről két nagy felfedezést tesz. Egyrészt az idegenek beszélt nyelve (heptapod A) teljesen független az írott nyelvüktől (heptapod B), amely „szemasziografikus írás, mert úgy hordoz jelentést, hogy nem közvetlenül a beszédet képezi le” (127). Másrészt a heptapodok egyik médiumszepecifikus nyelvben sem használnak sorrendet, sem a szavak, sem a mondatok szintjén. A heptapodok írásban nem használnak központosítást, az írásjeleket egy nagy egységgé olvasztják össze, miközben elforgatják és vizuálisan módosítják az elemeket. Louise szerint a heptapod B így kihasználja az írott médium fizikai adottságait, ezért nem-lineáris, kétdimenziós, vizuális nyelvtannal rendelkezik, amely egy képhez hasonlóan szimultán befogadható. Louise a heptapod B írásképét Escher rácsmintájú grafikáihoz (131), pszichedelikus poszterekhez (131), pókhálóhoz (143), jégvirághoz (148), és mandalákhoz (148) hasonlítja.

A heptapod nyelv sorrendnélküliségét Gary összefüggésbe hozza a heptapodok anatómiájával: „Vajon a testfelépítésük sugaras szimmetriája miatt alakult ez így ki? Ha a testük szempontjából nincs számukra „előre”, akkor talán az írásukban sem számít az irány” (124). E felvetés következményeit az elbeszélés nem fejti ki, ugyanakkor erre az időrendi-oksági gondolkodásra alapozva az olvasó koherens egységbe rendezheti a heptapodok nyelvének összes jellemzőjét. Ehhez azokat a tudattalanul és automatikusan működő kognitív mechanizmusait aktiválhatja, amelyeket a megtestesült elme kognitív tudománya képi sémáknak és kognitív metaforáknak nevez. Mivel a heptapodok testfelépítéséből hiányzik az elöl-hátul megkülönböztetés, így a nyelvükben nincs jelentősége az előtte-utána orientációt

feltételező sorrendnek. Viszont az írásukban jelentést hordozó sajátosságok, mint a vonalak egymáshoz képest mérhető vastagsága, távolsága, elforgatásának szöge mind minimalizálható-maximalizálható mennyiségi különbségek, amelyek a heptapodok szemszögéből a testfelépítésükben hangsúlyos VERTIKALITÁS képi sémáján keresztül értelmezhetők.

3.3 Heptapod matematika és fizika

Ugyanez a képi sémákat és kognitív metaforákat aktiváló gondolkodás segíti az olvasót a heptapodok matematikájának és fizikájának jellemzőit koherens egységre rendezni. Miután a nyelvészek megfejtették a heptapodok nyelvét, elkezdenek a fizikusoknak segídeni a heptapodok alapvető matematikai és fizikai fogalmának kutatásában. A kutatóknak ehhez először át kell dolgozniuk a korábban rádióteleszkópos kapcsolatfelvételre szánt anyagokat, hogy használhatók legyenek négyszemközti kommunikációban. Az alapvető számtannal így sikeresen megbirkóznak, de a geometria és az algebra kommunikációja elakad. Ezt a tudósok a heptapodok érzékeléséből adódó nehézségekkel hoznak összefüggésbe, ezért például sík koordináta-rendszer helyett gömb alakúval is próbálkoznak, sikertelenül. A megtestesült elme kognitív tudománya szempontjából ez az olvasó számára azért lehet logikus, mert a számok fogalma a VERTIKALITÁS képi sémán keresztül a heptapodok által is érthető MENNYISÉG fogalmára épül, míg az aritmetikához például szükséges lenne az ELÖL-HÁTUL sémára épülő sorrendiség fogalmára (vö. Lakoff-Nunez 2000, 51), amelyet a heptapodok testfelépítése nem tesz lehetővé. Hasonló nehézségekbe ütközik az emberek számára olyan alapvető fizikai fogalmak kommunikációja. A konkrét terminusokkal, például a periodikus rendszer elemeivel sikeresen boldogulnak, az elvontabb fogalmakkal elakadnak. Az olyan alapvető fizikai tulajdonságok szemléltetésére, mint a tömeg vagy a gyorsulás, a heptapodok értetlenül reagálnak. Az érzékelésből adódó nehézségek kiküszöbölésére a tudósok itt is többféle médiummal próbálkoznak, de gyakorlati bemutatóval, rajzzal, fényképpel és filmmel sem jutnak tovább. A megtestesült elme kognitív tudománya szempontjából ez megint logikusan következik a heptapodok testfelépítéséből: a periódusos rendszerben az elemek megkülönböztetése alkotóelemeik mennyiségére épül, amit a VERTIKALITÁS képi sémán keresztül a heptapodok is érthetnek. A gyorsulás viszont az idő függvénye, amelynek a megértéséhez szükség lenne az ELÖL-HÁTUL orientációra, amelyet a heptapodok testfelépítése nem tesz lehetővé. A fizikusok kutatásának áttörő sikere a fénytörés jelenségéhez kötődik, amely kapcsán a heptapodok visszatükrözik a variációs elvként is ismert, matematikailag bonyolult integrálszámítással kalkulálható Fermat-elvet, miszerint a fény mindig extrém utat követ, olyat, ami minimalizálja, vagy maximalizálja a megtételéhez szükséges időt. A fénytörés esetében a fény mindig a leggyorsabb úton halad. Ezt Gary fizikakönyvekben szokásos vizuális ábrákkal szemlélteti, amelyeket az elbeszé-

lő Louise is közöl. A fenti, harmadik ábrán a folyamatos vonallal jelölt út a fény által ténylegesen megtett leggyorsabb, míg az elméletben elképzelhető, szaggatott vonallal jelölt útvonalak megtétele több időt venne igénybe.

Gary magyarázatát Louise így összegzi:

Vegyük azt a jelenséget, amikor a fénysugár adott szögben a vízbe csapódik, majd megváltozott szögben folytatja az útját. Ha ezt azzal magyarázzuk, hogy a sugár a fénytörés törésmutatója miatt kényszerült irányváltásra, akkor az emberek szemével látjuk a világot. Ha úgy fogalmazzunk, hogy a fény a lehető legrövidebbre csökkentette a célba jutáshoz szükséges időt, akkor a heptapodok szerint értelmezzük a világot.

3.4 Heptapod jövőlátás

A heptapodok jövőlátásának hipotézisét Louise két konvergáló – egy fizikai és egy nyelvészeti – anomália felfedezése alapján állítja fel. A fizikai anomália a Fermat-elv, amely Louise számára „nem úgy hangzik, mintha a fizika egyik törvénye lenne” (145). Egy közös éttermi vacsora közben Gary elmondja, hogy ez a fizika filozófiáját régóta foglalkoztató kérdés, mert „míg a fizikatörvények általános megfogalmazása az okszerűségre épül, egy olyan variációs elv, mint Fermaté, céltudatos, már-már teleologikus” (145). A nyelvészeti anomáliára Louise a heptapod írás folyamatának vizsgálatakor bukkan. Ahogy arról már volt szó, a heptapodok írott szövegei önálló jelentéssel bíró jelekből, szemmagrammákból állnak, amelyek bármely sorrendben olvashatók. A heptapod írás folyamata azonban nem szemmagrammák összekapcsolásából áll. A heptapodok az önálló szemmagrammáktól teljesen füg-

getlen vonásokból alkotnak meg egy olyan integrált összképet, amelyben minden vonás több szemmagrammában, több jelentésben vesz részt. Ez a nagyfokú tervezettség Louise szerint „azt jelentette, hogy a heptapodoknak már az első tollvonás előtt tudniuk kellett, miként fog felépülni az egész” (143). Ugyanez az előrelátás ugyanakkor Louise számára a Fermat-elvet is megmagyarázza: „*A fény sugarának már azelőtt tudnia kell, hol ér célba, mielőtt eldöntené, melyik útvonalon kezd el haladni*” (146, dőlt az eredetiben). Ahogy a heptapod nyelv, matematika és fizika egyéb sajátosságai, úgy a múlt és jövő szimultán felfogása elméletben logikusan következik az idő térként való metaforikus felfogásából, amelyben a megfigyelő pozíciója a jelen, és a heptapodok testfelépítéséből, amely egyszerre lát minden irányba, elméletileg tehát a jövőbe is.

A jövőlátás hipotézisével szemben felmerülő gyakorlati-tapasztalati ellenérveket Louise kreatív metaforákkal iktatja ki. Az első ilyen gyakorlati ellenérv a szabad akarat tapasztalata. „A szabad akarat létezése azt jelentette, hogy nem ismerhetjük a jövőt. És tudtuk, hogy szabad akarat létezik, hiszen közvetlenül tapasztaltuk” (153). Ezt a tapasztalati tudásra épülő ellenvetést, amely a hétköznapi gyakorlatban logikailag ellehetetleníti a jövő ismeretét, Louise egy a világ összes eseményét leíró krónikáról, a Korok Könyvéről szóló fiktív borgesi fabulával iktatja ki. A Louise által kitalált történet szerint egy ilyen könyv, amely tartalmazza a múltban és jövőben megtörtént összes eseményt, megváltoztatja az olvasóját, aki élete történetének elolvasása után leküzdhetetlen sürgetést, egyfajta kötelezettséget érez arra, hogy megvalósítsa azt, amit a könyvből megtudott, ugyanakkor ne beszéljen róla senkinek. Ha a heptapodok viszont mindent előre tudnak és nem beszélnek róla, akkor minek kommunikálnak egyáltalán? Ezt a második gyakorlati ellenvetést Louise a nyelvészeti beszédaktus elmélet performativitás fogalmának metaforikus kiterjesztésével iktatja ki: „A heptapodoknak minden nyelv performatívna számított. Ők nem információközlésre, hanem valaminek a megvalósítására használták a nyelvet. Nyilván előre tudták, mi hangzik majd el bármilyen beszélgetésben, viszont ahhoz, hogy ez a tudásuk megerősítést nyerjen, a társalgásnak meg kellett történnie” (160). Időrendi-oksági világnézettel a kommunikáció tehát ismeretátadásra szolgáló csereként érthető, szimultán-teleologikus nézőpontból viszont olyan, mint egy „színdarab” vagy „forgatókönyv” „előadása” (161), vagy mint „egy rituális szavalat” (162).

Hogy a heptapodok jövőlátását gyakorlati-tapasztalati szempontból is érthetővé tegye, Louise oksági gondolkodásról metaforikus gondolkodásra vált. Érvelésének forrástartománya az irodalom és a nyelvészet, célja pedig érthetővé tenni a jövő ismeretének képességét, az azt ellehetetlenítő gyakorlati okok kiiktatásával.⁵

5. Felmerülhet a kérdés, hogy mennyire feleltethető meg Louise új kutatói szemlélete a heptapodok gondolkodásának? A szövegben nincs mellett szóló érv, hogy a heptapodok gondolkodása is metaforikus lenne, ugyanakkor a metaforikus gondolkodás összeegyeztethető a heptapodok

4. A heptapod tudattal elidegenített elbeszélés

Louise tudati átalakulása az emberekre jellemző időrendi-oksági gondolkodásról a heptapodokra jellemző egyidejű-teleologikus gondolkodásra az aktuális tudatállapotára fókuszált, egyes szám első személyű elbeszélésmódnak köszönhetően az elbeszélő szöveg szintjén is megjelenik, ami legfeltűnőbbben a narratív időkezelésben nyilvánul meg, ezért az alábbiakban erre koncentrálok. Az alábbiakban először azt mutatom be, hogyan jelennek meg a heptapod jellemzők (körszimmetria, sorrend nélkülség, egyidejűség) Louise elbeszélésmódjában. Tézisem szerint a szöveg az olvasót is nézőpontváltásra készíti, hogy az elbeszélést a heptapodokra jellemző képi sémák és metaforák segítségével rendezze koherens egységgé, míg végül az elbeszélte történetet metaforikusan, egyetlen felvillanó emlékképként fogja fel (4.1. fejezet). Ezután arról írok, hogyan hozza létre Louise tudati átalakulása az időrendi és sorrend nélküli elbeszélésmód játékos ötvözetét (4.2. fejezet).

4.1 A heptapod elbeszélésmód: ciklikusság, sorrend nélkülség, egyidejűség

Az egész történeten belül Louise három altörténetet mesél el: (1) egy múltbéli történetet az idegenekkel való terepmunkáról a fizikus kutatótárssal, amelyben megfejtje a heptapodok nyelvét, összeemelegszik a fizikussal, és amelyben világnézete és emlékezete az idegenek hatására átalakul, (2) egy jelenbéli történetet a döntésről, hogy férjével összehozzanak egy gyereket, és (3) egy jövőbéli történetet a lányukról, amely során a férjével elválnak és lányuk 25 éves korában egy hegymászó baleset során életét veszti.

Bár a három altörténet egy időrendbe állítható, a lineáris sorba rendezésnek ellenszegül a három altörténet analóg keretezése, ami az érkezés-távozás események ciklikus ismétlődése révén párhuzamba rendezi a három altörténetet: a múltban a heptapodok, a jelenben Louise és Gary, a jövőben a lányuk érkezése és távozása határozza az egyes történeteket. A párhuzamot az elbeszélő szóhasználata teremti meg rögtön a novella exopozéjában, ahol Louise érkezésnek és távozásnak nevezi lánya születését és halálát.⁶ Az eseményszerkezeti analógia miatt, amelyet az elbeszélő szóhasználata erősít, a három történet közös egysége a heptapodok körszimmetrikus perspektívájából CIKLUSKÉNT is megérthető. Az idő körforgása, vagyis a három történet elbeszélése a jelenből indul, és oda is tér vissza a végén.

A heptapodok érkezésétől a heptapodok távozásáig tartó múltbéli történet ese-

gondolkodásával. A metaforikus gondolkodás annyiban szimultán, hogy a metaforát alkotó két fogalmat egyidejűleg aktiválja; annyiban teleologikus, amennyiben a forrástartományt célirányosan a céltartományra vetíti; annyiban maximalizál-minimalizál, hogy a forrástartománytól függően a valóság egy részét felfedi és felnagyítja, más részét elfedi és minimalizálja.

6. Az angolban szereplő "arrival"-t a magyar kiadás "születésnek" fordította (108).

ményeit Louise időrendben beszéli el: megjelennek a hajók és a tükrök, Louise kap egy telefonhívást, amelyben időpontot kérnek tőle; Weber ezredes és Gary felkeresi az egyetemen Louise-t, hogy egy heptapodokkal készült hangfelvételtől szakvéleményt kérjenek; Louise Garyval a tükör köré épített katonai táborba érkezik, hogy megkezdjék a közös munkát; stb. Ezzel szemben lányának jövőbéli történetét Louise anekdotikus epizódokban, jelenetekben beszéli el, amelyek sorrendjét legjobban az a szó írja le, amelyet Gary a heptapod matematikára használ: ez a „topsy-turvy”⁷, amelynek mindkét jelentése megjelenik a magyar fordításban, mint „kusza” (139), illetve „szögesen ellentétes” (141). Az elbeszélte történet kezdete és vége az elbeszélésben felcserélődik: a jövőbéli történet elbeszélése a lány 25 éves korában bekövetkezett halálával kezdődik, és a születésével ér véget – „szöges ellentétben” a múltbéli történet időrendi elbeszéléssel. A jövőbéli történet közbülső eseményeit Louise „kusza” sorrendben beszéli el: a jelenetekben a lány öt, tizenhat, tizenhét, hat, huszonegynéhány, tizenhárom, egy-két éves, tizenöt, tizennégy, három, ismét három, és még egyszer hároméves, egy hónapos, óvodáskorú és egy napos. A lány életkora alapján rekonstruálható a lány életeseményeinek sorrendje, ezek az események azonban nem alkotnak ok-okozati láncot. Az egyes jelenetek az emberi élet tipikus helyzeteit ábrázolják egy-egy pillanatkép formájában: születés, etetés, járnivalás, tanulás, meseolvasás, iskolai dolgozat, buli, fiúk, diplomaosztó stb.

Az elbeszélés *in medias res* a jelenben kezdődik a gyerekvállalásra vonatkozó kérdés előtt néhány másodperccel, egy *exposé* jellegű bevezetővel.

Édesapád mindjárt felteszi nekem a kérdést. Ez a legfontosabb pillanat az életünkben, ezért semmit sem akarok elszalasztani belőle, egyetlen apró részletet sem. Apáddal épp az előbb értünk vissza az esti kiruccanásról—vacsorázni mentünk, aztán megnéztünk egy előadást, és már el is múlt éjfél. Kimentünk a verandára, hogy megcsodáljuk a teliholdat, aztán hirtelen eszembe jutott, hogy táncolni akarok, és mivel a kedvemben akar járni, most lassúzunk körbe-körbe a holdfényben, mint két kisgyerekként viselkedő harmincas. Egy kicsit sem fázom, pedig hűvös az éjszaka. Ekkor történik majd, hogy apád rám néz, és azt kérdezi: - Szeretnéd, ha összehoznánk egy kisbabát? (107)

Genette szimultán narrációnak hívja, amikor elbeszélte történet ideje és az elbeszélés ideje egybeesik. Ez a szimultán narrációs technika jelenik meg a novellát keretező jelenbéli történet elbeszélésében: „most lassúzunk körbe-körbe a holdfényben, mint két kisgyerekként viselkedő harmincas” (107). A novella felütésében szimultán elbeszélte jelenet a novella zárlatában folytatódik, immár tényleges cselekvésként megvalósítva a kezdő jelenetben még csak előrevetített kérdést, továbbra

7. Merriam Webster 1: in utter confusion or disorder, 2: with the top or head downward: upside down

is szimultán elbeszélve a történetet: „Szeretnéd, ha összehoznánk egy kisbabát?’ Elmosolyodom, és azt felelem, ’Igen’, és kibújok az öleléséből, és kézen fogva beszélünk a házba, hogy szeretkezzünk, és közben megfoganjál te.” (168)

A jelenbéli történeten belül, a kérdés előtti pillanatban idézi fel emlékeit Louise a heptapodok érkezésétől a lány haláláig. A jelenből indított emlékezést Louise a múltbéli történet elején, a heptapodok érkezésével kezdi, és időrendben haladva beszéli el egészen a heptapodok távozásáig, amikor is figyelme visszatér a jelenbe, hogy mosolyogva igent mondjon férje kérdésére, hogy összehozzák a lányukat. A múlt elbeszélését Louise helyenként megszakítja, miközben a történet ideje folyik tovább, a múltbéli történeteszálat Louise elbeszélése egy későbbi időpontban veszi fel újra. Ezekben Genette által elipszisnek hívott elbeszélői szünetekben Louise a jövőbéli történeteszállra vált, és a lánya életéből beszél el egy-egy jelenetet, majd újra felveszi a múltbéli történeteszálat a heptapodokkal folytatott munkáról.

A múltbéli és jövőbéli történeteszállak elindítása azt a benyomást kelti, mintha a két időszál egymás inverz tükörképeként, időben egymással párhuzamosan futna. A párhuzamot az elbeszélés által teremti meg, hogy mindkét történeteszálat egy telefonhívás indítja el. A Weber ezredessel és Garyvel való első, intenzív dialógusból álló találkozást Louise a hajók és tükrök érkezése után azzal vezeti fel, hogy „megcsörrent a telefonom, és valaki találkozót kért tőlem” (108). E múltbéli jelenet után így kezdi Louise a jövőbéli történeteszálat:

A telefonhívás, amellyel ezt a találkozót megbeszéltük, talán életem második legjelentősebb hívása. Az első természetesen a hegyi mentőktől érkezik majd. Addigra már annyira megszűnik köztünk minden kapcsolat az apáddal, hogy évente legfeljebb egyszer beszélünk, de amint leteszem a telefont, azonnal őt tárcsázom. Apád meg én együtt indulunk útnak, hogy azonosítsuk a holttestet. Hosszú néma autóút lesz ez. (112)

Bár Louise a múltbéli első jelenetet meséli el először, jelentőségét tekintve a második helyre sorolja azt, a másodikként elbeszélte jövőbéli utolsó jelenetnek adva a fontossági elsőbbséget, ezzel tükrözve a jelenetek sorrendjét és ellenállva az időrendiség linearitásának. A telefonhívások analógiája összekapcsolja a harminc évnyi történet legelejét és legvégét, ismét felidézve a körciklus képét.

Ahogy már említettem, a jelenbéli történeten belül, a kérdés előtti pillanatban idézi fel emlékeit Louise a heptapodok érkezésétől a lány haláláig, mintha a figyelme egy másodpercre elkalandozna, és ahogy máshol írja, mintha „felvillanása” lenne (163). Ezzel az elbeszélés mód maximális mennyiségű, azaz történetileg harminc évnyi múltbéli és jövőbéli emléket sűrít egy minimális jelenbéli történeti időbe, létrehozva múlt, jelen, és jövő egyidejűségét. Ez csak úgy lehetséges, ha az elbeszélés mint egy emlékkép villan fel Louise fejében. A történet felvillanó

emlékképként való metaforikus felfogásához azonban az olvasó játékos együttműködése szükséges, hiszen ehhez hatvan nyomtatott oldal két órányi olvasásáról kell megfeleledkeznie.

4.2 'Nemzérösszegű játszma': Louise tudatának átalakulása és a tudatformák ötvözete az elbeszélésben

Az elbeszélésben az időrendi-oksági gondolkodás elidegenítése nem jelenti annak teljes felszámolását, az időrendi és sorrend nélküli elbeszélés kereszteződik, egymásba fonódik. Erre példa az a jelenetsor, amelyben először jelenik meg Louise jövőre irányuló emlékezete. Ez a jelenetsor a 'nemzérösszegű játszma' szakszót övezi.

A 'zérösszegű játszma' kifejezés egy matematikai játékelméletben használt szakszó arra a versengő helyzetre, amelyben a résztvevők nyereményének összege nulla, mert az egyik fél nyeresége egyben a másik fél veszteségével jár (win-lose/lose-win). A 'nemzérösszegű játszma' matematikailag olyan helyzetet jelöl, amelyben a felek nyeremények összege lehet nullánál több vagy kevesebb is, így magában foglalja az együttműködés és a versengés lehetőségét is.

A novellában a kifejezés azután bukkan fel, hogy Louise a múltbéli visszaemlékezésben eljut a heptapodok jövőlátását jelző nyelvi és fizikai anomáliák felfedezéséig, de még azelőtt, hogy a jövőlátás metaforikus magyarázatát adná. Louise elbeszélése ekkor átvált a jövőre, méghozzá a jövő azon jelenetére, amelyben 14 éves lánya egy házi feladatként megírandó társadalomtudományi esszében egy matematikai szakszót akar használni arra a helyzetre, amikor mindkét fél nyer. A szót apjától hallotta egyszer, amikor az a tőzsdéről beszélt, de mivel a lánynak nem jut eszébe a kifejezés, ezért az épp szintén tanulmányt író anyjától kér segítséget – megjegyzem: egy szakszó metaforikus átviteléhez. Louise szívesen segítene a lányának, de neki sem jut eszébe a kifejezés. Javasolja a lánynak, hogy hívja fel az apját, amit a lány az apjával kapcsolatos ellenérzései miatt az anyjára akar hárítani, de az továbbra is a lányát biztatja erre. A lány erre dühkitöréssel reagál: Louise szemére veti, hogy a válasz óta senki sem segít neki házit írni, majd puffogva indul vissza a szobájába, ahonnan a jelenet elején érkezett.

A következő jelenetben Louise elbeszélése visszatér a múltba. Felidézi a szokatlansága miatt érdekes heptapod B gyakorlásával kapcsolatos sikerélményeit és felismeréseit. Ahogy Louise fejlődik a heptapod B írásban, úgy egyre kevesebb tervezéssel, egyre spontánabban, szinte „meditatív állapotban” ír, szemmagammái már-már „mandaláknak” látszanak, miközben az írásjegyek rajzolása elkezd hatni a gondolkodására is: egyrészt gondolkodása belső hangról „grafikus kódra” vált, másrészt megváltozik az érvelési logikája is: „azon töprengtem, hogyan lehetne felcserélni érveket és következtetéseket. A főtémák kapcsolódása nem követett semmilyen magától értetődő irányt, nem utalt egy adott pályán mozgó gondolatfolyamra

– az okfejtés össze eleme egyformán fontos volt és ugyanakkora jelentőséggel bírt.” (148)

Ezt az önreflexiót, amelyben Louise saját oksági gondolkodása képivé alakulását említi, egy újabb múltbéli jelent követi, amelyben Louise Garyvel egy videokonferencián keresztüli katonai-diplomáciai eligazításon vesz részt, ahol a külügyminisztérium egyik embere az összes amerikai tudósok tart előadást a heptapodokra vonatkozó kormányzati célokról. Ezek szerint a tudósok dolga kideríteni, miért vannak itt és mit akarnak az idegenek, hogy a kormány ennek fényében tárgyalhasson a heptapodokkal a kölcsönös csere és nyereség érdekében. Gary erre egy gúnyosan hitetlenkedő megjegyzést tesz Louise-nak a kormányról, megkérdőjelezve, hogy valóban „nemzérőösszegű játszmát” játszanak (149).

„Nemzérőösszegű játszma!” (149), ismétli erre Louise, de már nem Gary-hez, hanem figyelmével visszatérve az előző jövőbéli jelenethez, a szobájába tartó lányához beszélve: „Amikor mindkét oldal nyer. Eszembe jutott a kifejezés. Ezt hívják nemzérőösszegű játszmának” (149). Erre Louise lánya a legjobb anyának járó boldog öleléssel reagál. Louise emléketörése a múltból a jövőbe az olvasót váratlan fordulatként lepheti meg, mivel a jövő jelenetei eddig egymástól időben elválasztva, kusza sorrendben követték egymást. Ez az első alkalom, hogy két jövőemlék időrendben, sőt oksági rendben is követi egymást. A heptapod gondolkodással lehetővé váló jövő elbeszélésében ezzel megjelenik az emberekre jellemző időrendi-oksági gondolkodás elbeszélésmódja. A narratív meglepetéseknek itt azonban még nincs vége.

A következő jelenetben Louise elbeszélésmódja egy újabb váratlan fordulatot vesz. Míg a múlt elbeszélése eddig időben egymástól ellipszissel elválasztott jelenetek sorából állt, Louise most ugyanabban a külügyminisztériumi eligazításról szóló jelenetben folytatja a múlt felidézését, amelyet a „nemzérőösszegű játszma” említésekor elhagyott. Figyelmét Gary kérdése téríti vissza a kormányzati eligazításhoz, amelyben még mindig a külügyminisztérium embere „folytatta a buta locsogást” (150), emlékeztetve a tudósokat a feladatukra: megtudni, mit akarnak a heptapodok. Gary kérdésére Louise elnézést kér, amiért figyelme elkalandozott. Bár azt nem állítja, hogy figyelmét a jövő emléke kötötte le, a jelenetek egymás utáni sorrendje miatt és egyéb lehetséges ok hiányában a magyarázatot kereső olvasó könnyen erre a következtetésre jut.

Összegezve, a 'nemzérőösszegű játszma' kifejezés kapcsán az múltbéli és a jövőbéli történet elbeszélésének addigi mintázatában is bekövetkezik egy-egy törés, a két jelenet a múltbéli és a jövőbéli Louise figyelmének elkalandozása révén összefonódik és kereszteződik: a múlt időrendi elbeszélésében megjelenik a heptapod tudatra jellemző jövőbe ugrás, ugyanakkor a jövő kusza elbeszélésében felbukkan az időrend-oksági gondolkodásmódra jellemző sorrendiség, igazolva Louise állítását, miszerint: „A világképem az emberi és a heptapod ötvözete.” (162)

5. Összegzés

Az oksági gondolkodás és elbeszélés kapcsolatának vizsgálatakor arra a kérdésre kerestem a választ, hogyan iktatja ki és mivel helyettesíti a novella az oksági gondolkodást mint a koherenciateremtő megértés egyik alapvető mechanizmusát. Amellett érveltem, hogy az olvasó a heptapodok testfelépítése által aktivált képi sémák és kognitív metaforák révén koherens egységbe szervezheti a heptapodok nyelvi, matematikai-fizikai és tudati világát, míg Louise kreatív metaforái segítségével a heptapodok jövőlátását is megértheti. Louise elbeszélése hitelesen demonstrálja az így elidegenített gondolkodást, azáltal, hogy megjelennek benne a heptapodok jellemzői (ciklikusság, sorrend nélkülség, egyidejűség) és ezek létrehozzák az időrendi-oksági gondolkodás elidegenített képét, amelyben az időrendi és kusza elbeszélés, illetve az oksági és a képi-metaforikus megértés ötvöződik.

The Alienated Image of Sequential-Causal Thinking. Ted Chiang's Sci-Fi Short Story *Story of Your Life* from the Viewpoint of the Embodied Mind of Cognitive Science

I study the relationship between sequential-causal thinking and narrative discourse in Ted Chiang's *The Story of Your Life*. In this sci-fi short story, the narrator is a linguist, who tells the story of how her own sequential-causal thinking is transformed through learning to communicate with the aliens called heptapods. As a result of the heptapods' simultaneous-teleological thinking, the narrator begins to „remember” the future. I seek to answer the question of how the short story alienates causal thinking as a fundamental mechanism of coherence-seeking understanding (Horváth 2020), what other alternative mode of thinking the story offers to ensure coherence, and how the combination of both modes of thinking appears in the narrative discourse, especially in the narrative's treatment of time. Drawing on the cognitive science of the embodied mind, I argue that the reader can organize the heptapods' linguistics, mathematics-physics, and worldview into a coherent whole through the image schemas and cognitive metaphors activated by the description of the heptapods' body. I also argue that the narrator uses creative metaphors that enable the reader to make coherent sense even out of the heptapods' ability to foresee the future. The transformation of the narrator's sequential-causal thinking is authentically demonstrated by her narrative discourse, which shows characteristics of the heptapods' thinking (cyclicality, non-sequentiality, simultaneity) and creates an alienated image of sequential-causal narrative, in which sequential and non-sequential narrative, or causal and image-based-metaphorical understanding are combined.

Keywords: representation of consciousness, causality, causal thinking, sequenti-

Keywords: representation of consciousness, causality, causal thinking, sequentality, embodied mind, image schema, cognitive metaphor, cognitive narratology, narrative treatment of time

Hivatkozások

- Acuña, Arbeen. „Hexagons and Heptapods: Alien Encounters in Jose Ma. Espino’s and Ted Chiang’s SF.” *Himaya: Panitikan ng Pagbabanyuhay*. Pambansang Komisyon para sa Kultura at mga Sining – NCLA, 2022, 256–268.
- Avădanei, Dragoș. „Narrating the Undefined: A Math Melodrama (Thought) Experiment”. *Journal of Romanian Literary Studies* 29 (2022), 146–153.
- Bertetti, Paolo. „The Linguistic Shape of Things to Come”. *Linguistic Frontiers* 5.3 (2022), 65–72. DOI: 10.2478/lf-2022-0025.
- Chiang, Ted. *Érkezés és más novellák*. Ford. Pék Zoltán et al. Budapest: Agave Könyvek, 2019.
- Chiang, Ted. *Kilégzés*. Ford. Juhász Viktor et al. Budapest: Agave Könyvek, 2022.
- Chiang, Ted. *Story of Your Life and Others*. New York: Vintage Kindle, 2010.
- Hartner, Marcus. „Bodies, spaces, and cultural models: On bridging the gap between culture and cognition”. *Journal of Literary Theory* 11.2 (2017), 204–222. DOI: 10.1515/jlt-2017-0020.
- Horváth, Márta. *A történetmondás eredete: Irodalom, evolúció, kogníció*. Budapest, Typotex, 2020.
- Johnson, Mark. *The body in the mind: The bodily basis of meaning, imagination, and reason*. Chicago: University of Chicago press, 1987.
- Kondor, Zsuzsanna, szerk. *A megtestesült elme*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2022. DOI: <https://doi.org/10.1556/9789634547624>.
- Kövecses, Zoltán. *A metafora: Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Budapest: Typotex, 2005.
- Laki, János, szerk. *A megtestesült elme a filozófia történetében*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2021.
- Lakoff, George. „The Contemporary Theory of Metaphor”. *Metaphor and Thought*. Szerk. Andrew Ortony. 2nd ed. Cambridge University Press, 1993, 202–251. DOI: 10.1017/CBO9781139173865.013.
- Lakoff, George & Johnson, Mark. „Metaphors we live by”. *University of Chicago, Chicago, IL* (1980).

Lakoff, George & Johnson, Mark. *Philosophy in the Flesh: The Embodied Mind and Its Challenge to Western Thought*. Basic Books, 1999.

Lakoff, George & Núñez, Rafael. *Where mathematics comes from*. 6. köt. Basic Books, 2000.

Lucking, David Ian Clive. „Enacting chronology. Language and time in Chiang’s “Story of Your Life” and Villeneuve’s Arrival”. *Lingue e Linguaggi* 21 (2017), 129–143. URL: <http://siba-ese.unisalento.it/index.php/linguelinguaggi/article/view/16906>.

Norton, John D. *What is Time? Or Just What do Philosophers of Science Do?* Available at https://sites.pitt.edu/~jdnorton/Goodies/What_is_time/ (2023/12/28).

Patrizi, Chiara. „Crossing the Threshold of Temporality: “Story of Your Life” and Arrival”. *JAm It!(Journal of American Studies in Italy)* 3 (2020), 174–187. DOI: 10.13135/2612-5641/4152.

Queriquelli, Luiz Henrique Milani. „The Marginality of Linguistics in Sci-Fi: A Critique from the Story of Heptapods in the Works of Chiang and Villeneuve”. *Fórum Linguístico* 16.2 (2019), 3806–3816.

Shang, Wanqi. „A Post-Humanist Study of Ted Chiang’s Stories of Your Life and Others”. *International Journal of Education and Humanities* 3.3 (2022), 66–75. DOI: 10.54097/ijeh.v3i3.1015.

Xu, Gang. „Deconstructive Strategies on Illustrating the Oriental Philosophy in Ted Chiang’s The Story of Your Life”. *Studies in Literature and Language* 24.1 (2022), 5–11. DOI: <http://dx.doi.org/10.3968/12424>.

Zhang, Xianfeng. „The Magic of Time Puzzle in Non-Linear Narrative—A Analysis of the Narrative Technique in “Story of Your Life”. *Academic Journal of Humanities & Social Sciences* 5.14 (2022), 45–49. DOI: 10.25236/AJHSS.2022.051409.

SZABÓ JUDIT

Szegedi Tudományegyetem Germán Filológiai Intézet

Tragikus cselekmény, kauzalitás, tényellenesség

Adalékok Arisztotelész *Poétikájához*

Absztrakt

Jelen tanulmány a tragédia cselekményére vonatkozóan vizsgálja az oksági elv szerepét. Kiindulópontként azt a tézist képviseli, hogy a tragédia, mint műfaji idea és prototipikus cselekmény a legszigorúbb kauzális logika alapján szerveződik. A tragédia az emberi cselekvések oksági elv alapján történő elrendezése révén tanulságot szolgáltat az életutat és a jellemet alakító sorsfordító változásokról. Az itt olvasható elméleti fejtegetés egyrészt Arisztotelész *Poétikáján*, másrészt pedig az ókori görög tragédia cselekményéről, mint prototípusról kialakított elképzeléseken alapul. Középpontjában az a kérdés áll, hogy a sikeres életút tragédia által színre vitt drámai megszakítása (azaz a fordulat) tekinthető-e a korábbi élettörténet folyományának, és ha igen, akkor ezt a történetet hogyan lehet korábbi cselekvésekből levezetni. A tanulmány e megértési kísérlet egyik példaként az *Oidipusz király* tragédiájának részleteit is feleleveníti. Az Oidipusz által feltérképezett ok-okozati összefüggések az eddig boldog királyt a legszörnyűbb balsorshoz vezetik, egyúttal nem nyújtanak valódi magyarázatot a szerencsétlenségre, amelyet Oidipusz kényszerűen végzetként, illetve az emberi létezés meghatározó sorsszerűségként fogad el.

A tanulmány végső tézisei a kauzalitás újabb megközelítései felől magyarázzák a tragikus cselekmény motiváltságát, és összhangba állíthatók a *Poétika* által szorgalmazott szükségszerűség és zártság elvárásával. A tragikus fordulat szinte *lehetetlen* következményeinek mégoly hiánytalanul rekonstruált és a kiinduló okokra visszavezetett láncolata is messze túllép a szokványos valószínűségeken és nem nyújt érdemi magyarázatot a fordulatra. Ezeknek a helyzeteknek a megértését a ténytények alapozott ítéletek felállításán túlmenően tényellenes feltevések biztosíthatják. A tényellenes gondolkodás támogatja a kauzális megértést és feltehetően hatékonyan segíti a megrázó történetek morális megítélését is. E gondolkodásmód példái Oidipusz tragédiájának záró szekvenciájában világosan felismerhetők.

Kulcsszavak: kauzalitás, tragédia, tényellenesség, kontrafaktuális gondolkodás

Inkább kell választani azt, ami lehetetlen, de valószínű, mint ami lehetséges, de hihetetlen [...] (Arisztotelész, Poétika 1460a27)

1. Okság és tragédia

Arisztotelész a műalkotásokról szóló értekezésében szó szoros értelemben véve nem tárgyalja az okság fogalmát. Ezt az elvet a természetről szóló műveiben fejti ki és a valóság megismerésére vonatkoztatja. Azonban az Arisztotelész által használt *aitia* terminushoz kapcsolódó fogalom bővebb és általánosabb értelmű, mint az általunk szokványosan értett 'ok' (Halász 2022, 88). A *Metafizika* Alfa könyvében Arisztotelész négyféle oksági elvről ír, amelyek segítenek megérteni, hogy hogyan jött létre a természet, illetve miért és hogyan mennek végbe benne a változások. Az okoknak Arisztotelész szerint különböző válfajai vannak, amelyek között alapvető a korábbi görög filozófusok által is széles körben elfogadott ún. anyagi ok, amely a természet létezőit alapozza meg. Az anyagi szubsztrátum (a létezőket hordozó közeg) mint alap azonban Arisztotelész számára nem nyújt teljes értékű magyarázatot a változásra. A változás Arisztotelész meglátása szerint olyan természetű tapasztalat, amely a gondolkodókat egy másfajta ok kutatására kell, hogy ösztönözze. Az okok sorát, amely a természet változásait idézi elő, Arisztotelész szerint vissza kell vezetni egy első okra, ez pedig nem lehet az anyagi természetű, hanem csak formai: olyasmi, ami minden anyagot mozgat, de ő maga mozdulatlan.

Az Arisztotelészt megelőző korábbi filozófiai elképzelés a szubsztrátumon belül feltételezhető ellentétekkel magyarázta a változást, miszerint a természet létezőinek ellentétes minőségei (pl. meleg-hideg) okoznak dinamikus változásokat, azáltal, hogy mozgásba lendítik az elemeket (Betegh 2010, 12). Arisztotelész az anyagi okból kiinduló magyarázatot nem tartja kielégítőnek, de még az első, formai természetű okon túlmenően is szükségesnek tartja egy harmadik oksági elv posztulálását. Ez az ok a létrejövés és a változás végpontja, és funkcióját tekintve a változásokat a kozmoszban uralkodó harmónia és célszerűség szolgálatába állítja (Betegh 2010, 18). Ez a jóra irányuló cél-okság, amely arra ad magyarázatot, hogy *mi végett* történnek a dolgok. A cél-okság a természeti jelenségek célszerűségében nyilvánul meg, az emberi világban pedig az értelmes emberi cselekvés célirányos voltában mutatkozik meg (Metafizika 641b12–18). Annak ellenére, hogy a mozgató ok és a cél-ok viszonya Arisztotelész írásaiban nem teljesen tisztázott (és ezen túlmenően a véletlen és a spontaneitás szerepe is bizonytalan az okság összefüggésében),

feltételezhető, hogy a mozgás és változás kezdő- és végpontja (a mozgató ok és a cél-ok) a fizikai világon túlmutató természetfeletti elvként ragadható meg.

Meglátásom szerint az imént tárgyalt kiterjesztett okság-felfogás a *Poétikában* leírt művészi kompozícióra is vonatkoztatható, és az alábbiakban ennek igazolására teszek kísérletet. Arisztotelész a *Poétikában* többek között a tragédia elemzésére vállalkozik, amelynek cselekménye az emberi élet változásairól és az ezeket indukáló tragikus döntésekről szól. Arisztotelész az okság terminusának mellőzése mellett is részletesen kifejti a kauzalitás fogalmát, amelynek kulcsszerepet szán a mimetikus cselekvések és döntések megértésében. Arisztotelész elvárása a műalkotás szerkezetére vonatkozó okozati motiválással kapcsolatban a későbbi évszázadok számára esztétikai normaként is szolgált. Ezt a mottóban szereplő ellentmondásosnak tűnő állítás is megvilágítja: azokat az eseményeket kell összefűzni, amelyek a korábbiakból az általános vélekedés szerint nagy valószínűséggel következnek.

Arisztotelész a tragédiát tekinti a legmagasabb rendű művészi formának, azért, mert a tragédia az utánzás tárgyait (a cselekvések és jellemek), módját és eszközeit (érvelésmód, nyelvezet, ének, látvány) tekintve is kiaknázza a lehetőségek teljes tárházát. Mindazonáltal a „tragédia alapja és mintegy lelke [...] a mese” (*Poétika*, 1450a39), amely a cselekvést (praxis) olyan módon fűzi össze, hogy ezen keresztül a jellemet (*éthosz*) is ábrázolja. Annak ellenére, hogy a tragédia célja nem a jellemek, hanem a cselekvések mimézise, ezek ábrázolása a *Poétika* érvelésében szorososan összefonódik. Ez a *Poétika* egyik összetett problémája, amely a következőképpen fogalmazható meg: a cselekvés utal a jellemre, a jellemformálás azonban a tragédiának nem célja, csak járulékos tárgya. Azokban a helyzetekben, amelyekben a személy dönt vagy választ, jelleme is megmutatkozik (*Poétika*, 1450b9–10), de ez nem jelenti azt, hogy a cselekvés oka mindenképpen a jellemben keresendő, hiszen az emberrel olyan dolgok is történnek, amelyeknek nem ő a kiváltó oka. „A mese (*müthosz*) pedig nem akkor egységes, ha – mint némelyek gondolják – egy emberről szól. Az egy emberrel ugyanis sok, végtelen sok dolog történik, melyekből némelyek semmiféle egységet sem alkotnak, s ugyanígy cselekvése is sok van egy embernek, amelyekből mégsem lesz semmilyen egységes cselekvés.” (*Poétika*, 1451a16–20) Arisztotelész elgondolásából egy olyan összefüggés rajzolódik ki, miszerint a jellem a cselekvésein és választásain keresztül következetes módon változik, de ennek ellenére mégsem a jellem alapozza meg a művészi kompozíció konzisztenciáját, hanem a mese egysége. Utóbbi a kauzalitás elve biztosítja, amelyet Arisztotelész a következőképpen definiál:

Megállapodtunk abban, hogy a tragédia teljes és egész cselekvés utánzása, amely cselekvésnek van bizonyos nagysága. [...]

Egész pedig az, aminek kezdete, közepe és vége van. Kezdet az, ami maga nem szükségképpen valami után van, utána viszont természettől fogva van

vagy történik valami más, a vég viszont ellenkezőleg az, ami természettől fogva valami más után van, vagy szükségképp, vagy többnyire, utána azonban nincs semmi más; a közép pedig az, ami maga is valami más után van, s utána is valami más van. (Poétika, 1450b25–33)

Az egység Arisztotelész elgondolásában a kauzalitás érvényre jutását jelenti, ez azonban más, mint a fizikai világban megfigyelhető változások vagy a történeti események egymásból következése, amely a szemlélő számára lehet esetleges, irreleváns, illetve véletlen vagy előre nem látható történés is. Arisztotelész elgondolásában a művészi kompozíciót biztosító kauzalitás a történeti munkákkal ellentétben a szükségszerűség és a valószínűség elvével fonódik össze (Poétika, 1451a37–39). Ezzel ellentétben a történetírók egy bizonyos időben egyes személyekkel megtörtént eseményeket mutatnak be, amelyek kapcsán elmondható, hogy ezek „mindegyike csak esetleges kapcsolatban áll a többivel.” (Poétika, 1459a24–25) A tragédia meséjében a cselekvések egymásból való következése nem engedi meg, hogy azok másként is megtörténhessenek: „[...] a történések részeinek úgy kell összeállnia, hogy ha valamely mást teszünk vagy elveszünk, az egész kifícamodjék és megroggyanjon. Mert aminek jelenléte vagy jelen nem léte semmi szembeszökő következménnyel nem jár, az nem is része az egésznek.” (Poétika, 1451a33–36)

Arisztotelész kauzalitással kapcsolatos elgondolásának azonban van egy ellentmondásosnak tűnő eleme: a váratlan fordulat (*peripeteia*). A *Poétika* modern olvasójaként azt gondolhatjuk, hogy a történés váratlansága annak kis valószínűségéből fakad. Arisztotelész azonban a fordulat esetében (is) fenntartja a valószínűség vagy szükségszerűség elvét, amely felveti azt a kérdést, hogy a váratlanság, valószínűség és szükségszerűség ugyanabban a perspektívában értelmezendő-e. A váratlanság nem bonthatja meg a mese egységét, inkább arról van szó, hogy az elmondott dolgok és a megeső dolgok között diszkrepancia érzékelhető: az ellenkezője történik annak, mint ami a történet megelőzően valaki szájából elhangzott, tehát a személyek által kinyilvánított elvárások tévesnek bizonyulnak (Poétika, 1452a23–27). A váratlanság egy személy tévedésén alapul és sorsfordulathoz vezet, azaz a tévedés hordereje messze túlmegy a szokványos következményeken. Ami történik, lehetetlennek tűnik, de nem ésszerűtlen.

A tragédia kétségkívül erről a nagy horderejű változásról szól, és egyik sajátossága, hogy a folytonosságot megszakító sorsfordulatot integrálja az élettörténet nagy egységébe. Jelen tanulmány szempontjából fontos tisztázni azt a kérdést, hogy miben áll e változás mozgató oka. A *sorsfordulat* kifejezésben szereplő sors Arisztotelész felfogásában nem egy fatális, befolyásolhatatlan külső hatalomra utal, sokkal inkább az élettörténet meghatározó értelmére, amely váratlan csapások folytán tárul fel az érintett személy számára. A sorsfordulat mimézisére azonban nemcsak a tragédia, hanem az eposz is alkalmas. Mindazonáltal a sors problémája az

eposzban másként jelentkezik, mint a tragédiában; a különbség az epikus történet epizodikus szerkezetéből, nem pedig elbeszélte voltából fakad. Az epizodikus szerkezet folytán az epikus hősnek inkább története van, mintsem sorsa. A váratlan fordulat az eposzban nem mindig szükségszerű és nem is feltétlenül a jellem hibájából következik. A tragédia zárt konstrukciójában ellenben nincsen helye véletlen és esetleges történéseknek. A tragédiában a jellem és döntései között szoros kauzális kapcsolat van (Eden 2005, 45): minden olyan cselekvés, amely döntés és választás (*prohaireszisz*) is egyben, a cselekvő jelleméből és a gondolkodásmódjából ered (1449b36–1450a3).¹ Balsorsát tehát a jellem maga váltja ki, annak ellenére is, hogy cselekvése lelki rosszaság nélkül történik.

Annak ellenére, hogy a *hamartia* nem eredendő jellemhibából vagy morális rosszaságból fakad, hanem tévedésből, a következmények a cselekvő számára visszafordíthatatlanok. Kathy Eden *Poétika*-értelmezésében kifejti, hogy a tragikus fordulatot kiváltó cselekvés különleges státuszú, mert köztes pozíciót jelöl ki a teljesen szándékolt és a teljesen váratlan cselekvés között (Eden 2005, 46): Arisztotelész a legszebb mesének azt tartja, amikor valaki tudás hiánya folytán követ el egy jóvátehetetlen hibát. Ilyen Oidipusz és Iphigeneia sorsfordulata (*Poétika*, 1453b30–9), bár utóbbi még időben felismeri tévedését.

A fordulat által formált jellem nagysága ezután megmutatkozik abban a végső autonóm választásban is, hogy magára vállalja a nem szándékolt következmények miatti felelősséget, azaz úgy viselkedik, mintha a sorscsapást szándékosan maga idézte volna elő. Így elmondható, hogy bár a tragédia kauzálisan nem igazolja a sors és a bűnösség összefüggését, utólag, vagyis a balszerencsét követően mégis bűnössé teszi a cselekvőt. A tragikus események kauzális magyarázatát a felelősségvállalás, mint végső gesztus legitimálja, és ez a cselekményt további származtatott történések hiányában lezárja.

A fentebb leírtak ellenére tartózkodnék attól, hogy a tragédia cselekményét pusztán ok-okozati logikával magyarázzam, mert féltő, hogy ezzel túlzottan leszűkíteném a szóban forgó poétikai elképzelést. Arisztotelész az egység, a valószínűség és szükségszerűség elveinek kapcsán az ábrázolt események kiinduló okra vonatkozó magyarázatán túlmenően feltehetően a történések művészi kompozíció által adott értelmét is feltételezi, ezáltal e két elvet a műalkotás célja és értelme szempontjából feltehetően egy komplexumnak tekinti. De még az a feltevés is megkockáztatható, hogy a *Metafizikában* leírt cél-okság elve is szerepet játszik a tragédiáról alkotott felfogásában – abban az értelemben, hogy a cselekvések célja az ábrázolt jellem és gondolkodásmód formálása, amely által a személy azzá az individuális karakterré válik, amiként ismerjük.

A sorsfordulat és az azt eredményező döntések egy értelmes egész részeként va-

1. Nem minden cselekvés utal a jellemre, azonban azok a cselekvések, amelyek döntések és választások, szoros összefüggésben állnak a jellemmel.

ló kontextualizálása többféleképpen is megközelíthető (a mozgató ok felől tekintve váratlan, a cél-ok felől tekintve szükségszerű, a kompozíció felől tekintve gyönyörködtető), ezért Arisztotelész koncepciója összhangba állítható a narratív motiválás modern koncepciójával.² A tragédia az emberi cselekvések mélyebb megértését támogatja valós cselekvések utánzása által, és ennek a megértési kísérletnek tárgyát képezi a *mi okból történt*, a *mi végett történt* és a *miért jó/szép a mese* problémája. Arisztotelésznél a cselekvések/jellem között létesített kauzális kapcsolatok és az esztétikai alkotás logikája elválaszthatatlanul összefonódnak annak folytán, hogy a költő elsősorban olyan eseményeket és cselekvéseket illeszt össze, amelyek a jellemből és a gondolkodásmódból vagy korábbi történésekből következnek. A történetek ésszerűtlen elemeit a művészi alkotás motiváltsága nem is engedi a felszínre kerülni (Poétika, 1554b8–9).

Mindezidáig elhanyagoltam azt az aspektust, hogy a művészi kompozíció célja a gyönyörködtetés és ezen keresztül a cselekvések megértésének támogatása. E gondolat kifejtésében Simon Attila elemzésére támaszkodom, aki igazolja, hogy a *Poétika* fogalomhasználata a tragédia elemzésére és az ábrázolt cselekvések megértésére vonatkozóan az erkölcsfilozófiai művekével áll rokonságban. Arisztotelésznél mind a valós mind a mimetikus cselekvések megértése a helyes megfontoláson (*eubulia*) és az okosságon/belátáson (*phronészisz*) alapul (Simon 2008, 21). Előbbi azt mérlegeli, hogy milyen cselekvés vezet el a helyesen kijelölt célhoz, utóbbi pedig döntésre viszi a dolgokat saját boldogságunk érdekében. Simon érvelése szerint az okosságnak van egy gyakorlati tudásként felfogható változata is, az *értelmesség* (*szüneszisz*), amely mai fogalmainkkal leginkább a konkrét cselekvési motivációt nélkülöző megértésnek, megítélésnek, megismerésnek vagy tanulásnak feleltethető meg (Simon 2008, 20). A *Poétika* érvelése alapján a tragédia a *szüneszisz* képességét hozza mozgásba a nézőben és az olvasóban, akit mások cselekvéseinek megfigyelése érzelmileg megmozgat, egyúttal és ezen túlmenően egy magasszintű gyakorlati gondolkodásra és erkölcsi reflexióra is ösztönöz. Ez a gyakorlati tudás az erkölcsi ítélezéshez kapcsolódik, amely a boldogságot célzó értelmes cselekvés problémája körül bontakozik ki.

2. Az ábrázolt események többretegű motiválásának koncepciója, amelynek alapvetését véleményem szerint Arisztotelész poétikájában is felfedezhetjük, a 20. századi strukturalista irodalomelméletek egyik figyelemreméltó fejleménye. Ezek az elgondolások a motiválás több típusát taglalják és ezeket elsősorban az elbeszélő művek vonatkozásában mutatják be. Ezekre az elméletekre alapozva Matías Martínez és Michael Scheffel összefoglaló jellegű klasszikusnak tekinthető narratológiai munkájukban dolgozzák fel a motiválás problémáját. Motiválásnak a történések értelmes összefüggésbe való rendezését nevezik és szövegszervező narratív elvnek tekintik. Három ilyen szövegszervező elvet különböztetnek meg, amelyből az első a kauzalitás, a másik a teleologia, a harmadik pedig a kompozíció. A kauzalitást azok a narratívák működtetik, amelyeknél a kifejtlet nyitott, tehát az olvasó a cselekményt a kiinduló okok felől érti meg, vö. Martínez és Scheffel 2007, 111.

Végső soron tehát a tragikus mimészis értelmező szemlélése a phronészis, az okosság vagy gyakorlati bölcsesség egyfajta gyakorlatoztatása, a „megértés”, a megértő „értelmesség” (a szüneszis) reflexivitásában, mely az idegen cselekvés, az idegen sors iránti „megértő gondolkodás” és „együttérzés” (gnómé, szüingnómé) egyszerre érzelmi és értelmi viszonyulásmódjában, mások cselekedeteinek méltányos megítélésében nyilvánul meg (gnómé kritiké tu epieikusz orthé). (Simon 2008, 22)

2. Kauzalitás és kontrafaktuális gondolkodás

Ezen a ponton eljutunk jelen tanulmány központi téziséhez, miszerint a magasszintű gyakorlati megértést és morális reflexiót a cselekmény alapjául szolgáló oksági elv támogatja. A *Poétika* a korábban említettek értelmében implicit módon utal a kauzális gondolkodás és az erkölcsi reflexió összefonódására. Arisztotelész elgondolásában a tragédia az emberi élet folyamán bekövetkező változásokkal foglalkozik és azt a reményt juttatja érvényre, hogy a fikció feltárja az események között fennálló kauzális kapcsolatokat. Ilyen módon elmélyíti ezen események megértését, hogy a dolgok miért úgy történtek, ahogyan megtörténtek.

Ha feltételezzük, hogy a fikció olvasása a történetírásénál hasznosabb, lévén, hogy a fiktív struktúra általában véve előtérbe helyezi az emberi cselekvőképesség és cselekvés minőségei közötti ok-okozati összefüggéseket, akkor a tragikus fikció olvasása a legjobb mind közül. (Eden 2005, 49, ford. tőlem)

A fentebb taglalt összefüggést az Arisztotelész által is sokat emlegetett *Oidipusz király* tragédiájával is szemléltethetjük: a jellem döntései által mutatkozik meg, Oidipusz sorsfordulata tehát úgy is magyarázható, hogy a király a krízis és a bukás által válik azzá a szinguláris jellemmé, amelyként ismerjük – lévén, hogy Oidipusz felelős, illetve felelősséget vállal azokért eseményekért, amelyek a történéseket a krízis irányába mozgatják. A király jóslatok és tévedések által vezérelve elhamarkodott döntéseket hoz és semmibe veszi a bölcs tanácsokat (Bushnell 2016, 10). Többször is tudtára adják, hogy a túlzásba vitt kutakodása fogja elpusztítani, de mindhiába:

TEIRESZIASZ: A mai nap szül téged, az is pusztít el (Szophoklész 2010, 437)

IOKASZTÉ: Az istenekre, ha fontos az életed,
Ne nyomozz!” (Szophoklész 2010, 1060–1061)

IOKASZTÉ: Könyörgök, hallgass rám, és hagyd a kutatást!
OIDIPUSZ: Nem én, míg nem látok mindent világosan!” (Szophoklész 2010,
1064–1065)

Oidipusz nem tud megálljt parancsolni tudásvágyának és ezzel romba dönti boldogságát. Hibáját enyhíti, hogy származásával kapcsolatban korábban többen is megtévesztik. Életét továbbá számos véletlen egybeesés is alakítja, melyekre nincsen hatása. Fiatalemberként végzetes módon egy hármass kereszteződésnél apjával találkozik össze, akivel vitába keveredik, amely *váratlanul* emberöléssel végződik. Ennek az incidensnek a megítélése Oidipusz szemszögéből tekintve nem egyértelmű: lehet baleset és emberölés is. Ez a momentum egyébiránt a történet egyik legkevésbé tisztázott eleme és nem is képezi részét a nyomozás által feltárt cselekvések kauzális sorozatának. Arisztotelész a *Poétikában* ésszerűtlennek ítéli, hogy Oidipusz nincsen tisztában Laiosz halálának pontos körülményeivel, ezért többször is elismerően szól Szophoklészről, hogy az emberölés mikéntjét a szereplők nem problematizálják (Poétika, 1460a27–30). Mivel Oidipusz nincs tudatában cselekvése következményeinek, az emberölés státusza bizonytalan marad: nem szándékolt, de nem is véletlen.

Oidipusz a tragikus felismerést követően választ keres a *miért* kérdésére, azonban a kiinduló okok felől nem tud kielégítő magyarázatot találni, így végzetként és sorsként tekint életére, amely őt a legsúlyosabb bűnhődésre szánta. Ezt Oidipusz, legalábbis saját megítélése szerint, a legjobb szándékkal sem tudta volna elkerülni.

OIDIPUSZ: Tudom már, sem betegség, sem más nyavalya
nem árthat nekem. Minden kórt átvészelek,
De a bűnhődés, melyre szántak, súlyosabb.
Kövesse bárhová rendelt útját a sors! (Szophoklész 2010, 1455–1459)

A *mi lett volna, ha* kérdése fel sem merül Oidipuszban abban az értelemben, hogy balsorsát önmaga cselekvőleg elkerülhette volna. Egy tényellenes (kontrafaktuális) ítéletet azonban megfogalmaz, miszerint őt a pásztor halála szabadíthatta volna meg végzetétől.

OIDIPUSZ: Pusztult volna a pásztor, aki vadállat-lábaimat
A kötélről megszabadította,
S megmentette az életemet:
Mert nincs köszönet benne.
Mert ha akkor meghaltam volna,
Nem volnék a családomnak s magamnak teher.

KAR: Úgy volna jobb szerintem is.

OIDIPUSZ: Akkor nem apám gyilkosaként

Jöttem volna ide; s nem vettem volna feleségül

Azt, aki megszült.

Így bűn fia vagyok, istentől elhagyott,

A fölmenői ágyába bújt nyomorult;

És ha rosszabbnál bármi rosszabb még jöhet,

Azt mind telibe kapta Oidipusz! (Szophoklész 2010, 1349–1366)

A bűnhődés dramatizálása a végzet elfogadása kapcsán a kauzalitás és a tényellenesség összefonódására hívja fel a figyelmet. Oidipusz önkéntelenül is arra gondol, hogy ha a pásztor idő előtt meghalt volna, őt sem menthette volna meg és ilyen módon az egész rémség elhárítható lett volna. Ez a tényellenes gondolat segíti Oidipuszt a bűnhődés elfogadásában és a kiinduló okok felől történő magyarázatok lezárásában. Ebben a pillanatban egy sokkal komplexebb oksági összefüggés körvonalazódik, amely értelmezhető cél-oksággént, illetve kompozicionális elvként is: a balsors és a változás szükségszerű, mert Oidipusz ezáltal válik azzá az emberré, aki ő valójában („Így a bűn fia vagyok, istentől elhagyott...”, 1363). Ez az *anagnorizisz*, a felismerés pillanata, amelynek részletezésétől e helyt eltekintek (erről ld. Szabó 2019, 36f). Véleményem szerint az említett drámaszakasz a tragédia befogadásának egyik kulcsmomentumára világít rá, amely az oksági és a tényellenes gondolkodás összefonódásában ragadható meg.

Jelen tanulmány szempontjából kiemelt jelentőségű ez a reláció, azaz az oksági elv és a tényellenesség közötti szoros összefüggés, amelynek kapcsán elsőként Judea Pearl 2018-as megkerülhetetlen munkáját említem.³ Pearl kauzalitást megvilágító interdiszciplináris koncepciója – amely az informatikai tudományok területéről származik és összekapcsolja az oksági gondolkodást a mesterséges intelligencia által generált kauzalitással –, három lépcsőfokot különböztet meg. A kauzalitás legalacsonyabb szintjét az asszociációk képviselik: ebben az esetben adatokat értékelünk, amelyekből statisztikákat állítunk fel. Ez a kauzalitásnak az a módszere, amellyel a mesterséges intelligencia nagyon hatékonyan képes megbirkózni. A második lépcsőfok az intervenció, amely esetében különböző változók manipulációjával modellek felállítására és tesztelésére kerül sor. A legmagasabb lépcsőfokot a tényellenesség jelenti, amely olyan specifikus helyzetekre vonatkozik, amelyekben egy aktuális szituáció módosításával kerül sor kauzális összefüggések felállítására.⁴

3. Természetesen a tényellenesség és a kauzalitás összefüggése nem újkeletű, a filozófiai gondolkodásban erre korábbi példákat is találunk pl. Hume-nál és Millnél (Byrne 2005, 101). A téma logikai-szemantikai kutatása az 1960-as évektől máig meghatározó.

4. Pearl munkája korszakalkotónak tekinthető abban az értelemben, hogy a kauzalitásról a digitális valóság tekintetében is képet ad, ezért aktuálisan a legátfogóbb teljesítménynek számít a témában. Pearl szerint a kauzalitás az említett lépcsőfokok között felállított aszimmetrikus viszonyok eredmé-

Másodikként Ruth Byrne munkáira hivatkozom, aki a *mi lett volna, ha* jellegű problémafelvetés kognitív funkcióit és szociális kontextusát állítja kutatásai fókuszába. Byrne is megerősíti azt az alapvetést, miszerint a tényellenes felvetések támogatják a kauzális összefüggések felállítását. Byrne azonban a kauzalitás és a tényellenesség gyakori összefonódása ellenére sem tekinti azonosnak a két gondolkodásmódot, mivel azok másként működnek. Egy erős kauzális ítélet egy lehetőségre vonatkozik, a kontrafaktuális felvetéseknél pedig legalább két opció kerül mérlegelésre, amelyből az egyik a feltételezett tényeken alapul (Byrne 2005, 101). A másik opció olyan eseményekre vonatkozik, amelyek megtörténhettek volna, ha egy-egy korábbi esemény meg sem valósult volna vagy egy olyan történés valósult volna meg, ami tényszerűen nem esett meg. A megtörtént cselekvések alternatíváinak felmutatása azáltal válik lehetővé, hogy a tényszerűen megtörtént események közül elveszünk vagy azokhoz hozzáadunk valamit, amely által minden másként alakult volna (vö. Kahneman és Tversky 1982). A kontrafaktuális felvetések a tényszerű eseményekhez viszonyítva létesülnek, ezáltal támogatják a valószínűségek mérlegelését – a tényszerűen megtörtént események között is.

A tényellenes feltevések hasznossága az ezzel foglalkozó kutatók szerint általánosságban véve aligha vitatható,⁵ hiszen a kontrafaktuális képzetek támogatják a jövőre irányuló valószínűségek felállítását, miközben szükségképpen leegyszerűsítik és torzítják a valóság komplexitását. Ugyanakkor egy olyan képességről van szó, amely számos kognitív előnyt jelent, lévén, hogy általuk mélyebb értelmet adhatunk a múlt eseményeinek, felkészülhetünk a jövőre, szabályozhatjuk érzelmi folyamatainkat és azokat a realitásokat is jobban megérthetjük, amelyeket szükségszerűen el kell fogadnunk (Byrne 2016, 142). A tényellenes felvetések kognitív szerepe és szociális életben betöltött funkciója rendkívül szerteágazó és jelen tanulmányban nem is kívánunk kimerítő módon képet adni róla. Pusztán néhány fontosabb elméleti alapvetésre irányítjuk rá a figyelmet, amely segít megérteni azt, hogy a tragédiák erősen aktiválják a nézők és olvasók tényellenes gondolkodásra való képességét és a kauzális következtetéseken alapuló ítélezési heurisztikákat.

A tényellenes képzetek mérlegelése többnyire automatikus és tudattalan folyamat, bár részben tudatos befolyás alá is tud kerülni (Byrne 2016, 142). A pszichológiai kutatások szerint ezeknek a képzeteknek van egyfajta általános kognitív „protokollja”. Van Hoek és munkatársai igazolták, hogy a tényellenes gondolkodás

nyeként áll elő, és komplexitása gráfok formájában (csomópontok és összeköttetések elemzésével) vizsgálható és reprezentálható.

5. Szeretnék arra is utalni, hogy a korábbi konszenzus más volt, a 1980-as és 1990-es évek kutatásai a tényellenes gondolkodás negatív aspektusait emelik ki, hogy a szorongásra és önvádra hajlamos személyek a múltban elkövetett cselekvéseik kapcsán rabjává válhatnak a tényellenes gondolkodásnak. A másik probléma, hogy a tényellenes gondolkodás a morális ítélezést esetenként erősen torzítja, amikor az emberek nem a valódi bűnöst hibáztatják (pl. ha Harry nem sétált volna a lakása közelében a sötétben, akkor nem támadták volna meg), vö. Roese és Morrison, 2009, 18.

azokon az agyi hálózatokon mérhető, amelyek a konfliktusfelismeréssel, a cselekvés-megfigyeléssel és a fizikai kauzalitással kapcsolatosak. Ezen kívül dokumentálták azt is, hogy a tényellenes gondolkodás az epizodikus emlékezettel is közös hálózatokon osztozik. Ezzel magyarázható a tényellenes gondolkodás komplexitása, amelynek során egyszerre két ellentétes eseményt veszünk figyelembe (a tényszerű és a tényellenes eseményt). Meg tudjuk változtatni a tényszerű múltbeli cselekvést és meg tudjuk jósolni, hogy ez hogyan befolyásolhatja a következményeket, amely komoly kognitív erőfeszítést igénylő feladat (vö. Van Hoek és mtsai. 2013). A kontrafaktuális gondolkodás az epizodikus múltbeli gondolkodáshoz és az epizodikus jövőbeli gondolkodáshoz hasonlóan mentális jeleneteket konstruál a múltra és a jövőre vonatkoztatva, amelyekbe projektálni tudja az ént vagy egy másik személyt. Azonban az epizodikus emlékezettel szemben a tényellenes képzeteknél fokozottabb a mentalizációs aktivitás, azaz saját vagy mások viselkedését erősebben érzékeljük vagy értelmezzük feltételezett céljaikkal és mentális állapotaikkal összefüggésben (vö. Van Hoek és mtsai. 2013).

Ez a fajta, erőfeszítést igénylő aktivitás olyan típusú megrázó események elbeszélésével és dramatizálásával is kiváltható,⁶ amelyekben a cselekvéssel összefüggő okozatok és a cselekvő szándékai meghatározók (Ha Oidipusz hallgatott volna Iokasztéra, boldog emberként élhetett volna tovább stb.).⁷ A tényellenesség a kauzalitás pilléreként az ítélkezési heurisztikákban is elengedhetetlen szerepet játszik. A rendkívüli cselekvések megfigyelése és a szándékoknak ellentmondó súlyos következmények megítélése erősen ösztönzi a tényellenes feltevések felállítását, amelyek elválaszthatatlanul összefonódnak a tényszerűségeken alapuló ok-okozati összefüggésekkel. Ez a gondolatmenet Arisztotelész felfogásával is összhangban áll, aki rendkívüli hangsúlyt fektet a cselekvések kauzális relációira, amely feltehetően alapvető a *szünészisz* képességének működtetésében és támogatja a tragédia befogadját abban, hogy mások cselekvéseiből ítélkezés révén tanulhasson.

Lezáró gondolatként térjünk vissza az *Oidipusz király* már idézett tényellenes passzusához, amely eltér a valóságos történésekről alkotott kontrafaktuális ítéletektől. Ha egy személy önmagára vonatkoztatva állít fel tényellenes ítéleteket, akkor ezt általában olyan történések kapcsán teszi, amelyek összefüggésben állnak aktuális helyzetének szubjektív megítélésével. Negatív kimenetelű cselekvések esetében a személy az önkéntelenül felmerülő tényellenes elképzelésekkel saját cselekedeteit monitorozza az előzmények és következmények tükrében, amelyek kognitív és érzelmi szinten is támogatják a megbánás, bűnhődés és szégyen folyamatainak

6. *A mi lett volna, ha* jellegű problémafelvetés természetesen sokféle helyzetben és sokszor banális szituációkban is felvetődik, pl. ha korábban indultam volna, a késés ellenére is elértem volna a csatlakozást.

7. Egyébiránt a drámaszöveg igazolja a fent felvetett tényellenes összefüggést, Kreon a dráma elején Phoibos parancsával kapcsolatban, miszerint a gyilkost száműzni kell, a következőket mondja: „Aki keres, talál; S amivel nem törődnek, annak nyoma vész”, Szophoklész 2010, 110–111.

szabályozását. Feltételezhető továbbá egy olyan motiváció is, hogy a személy magyarázatot keres szerencsés vagy szerencsétlen helyzetére, és ezáltal megpróbálja fenntartani a valóság kiszámíthatóságának és a valószínűségeken alapuló anticipációk helyességének illúzióját.

Oidipusz motivációja nyilvánvalóan más, ezzel egybevégt, hogy a tragédia záró sorai nem a valóság kiszámíthatóságát szuggerálják, éppen ellenkezőleg, a Kararra figyelmeztet, hogy ne adjuk át magunkat a boldogság illúziójának, mert bármelyik pillanatban bármi történhet: „Függeszük tekintetünket halálunk napjára, és Boldognak senkit ne hívjunk itt a Földön, mind amíg Át nem lépte életének mezsgyéjét, panasztalan.” (Szophoklész 2010, 1528–1530) Oidipusz a pásztor korai halálát vizionálja a felnőtt emberként elkövetett tetteinek újraértékelése helyett. Arra a kérdésre, hogy ez miért van így, a kontrafaktuális ítéletek kutatása alapján a következő válasz adható. A tényellenes elképzelések bizonyos esetekben ellentmondanak a kauzális logikának és torzítják az ok-okozat elvét. A vizsgálatokból kitűnik, hogy a valóság bizonyos elemei könnyebben, más elemei pedig nehezebben módosíthatók, és ezt az emberek nagy része hasonlóképpen ítéli meg. Az emberek sokszor nem feltétlenül a negatív okozatot kiváltó okot kívánják semmissé tenni, hanem olyasmit, ami még közvetetten sem tekinthető a negatív hatás kiváltójának. A Byrne által idézett példában Steven későn érkezik haza, és otthon a felesége időközben meghal. Steven hazafelé megáll egy bárnál, aztán dugóba kerül. Az emberek nagy része úgy gondolja, hogy ha Steven nem állt volna meg a bárnál, akkor időben érkezett volna haza. Ez azért van így, mert a kontrafaktuális ítéletek megalkotásánál az emberek tendenciózusan inkább egy kontrollálhatónak ítélt eseményt tekintenek semmisnek, mintsem egy kontrollálhatatlannak tűnő történetet (Byrne 2016, 147).

Oidipusznak tudnia kell, hogy nem a pásztor a szörnyűségek kiváltó oka. Mégsem a valódi kiinduló okot (a gyilkosságot vagy a nyomozást) próbálja meg eltörölni, hanem egy olyan eseményre fókuszál, amely időben mérhetetlenül távol esik az okozattól. Oidipusz kontrafaktuális felvetése alapján a pásztor halála tűnik a legközelebbi olyan kontrollálható eseménynek, amellyel a szörnyűségeket el lehetett volna kerülni. Oidipusz ezzel azt is mondja, hogy minden, amit életében tett, elkerülhetetlen volt. De valami mást is kifejezésre juttat: a tényellenes kívánság alapján még a pásztor sem dönthetett volna másként, amikor a csecsemőt átvette. Azaz Oidipusz szemében az a lehetőség, hogy a pásztor idő előtt meghal, valószínűbb, mint az a döntés, hogy az összekötött lábú gyermeket sorsára hagyja. Oidipusz tényellenes elképzelése a legtávolabbi pontra nyúlik vissza, ameddig kauzális logikával a nyomozás keretében retrospektív módon eljutott. A kontrafaktuális felvetés rávilágít Oidipusz önazonos gondolkodására, miszerint még a legapróbb döntés sem eshetett volna meg másként. Ez nem a felelősség elhárítását jelenti: éppen ellenkezőleg, annak elfogadását, hogy minden, ami történt, *miatta* történt.

Tragic plot, causality, contrafactuals. Remarks on Aristotle's *Poetics*

This article examines the role of the causal principle in the plot of tragedy. It is based on the thesis that tragedy, as a genre idea and prototypical action, is organised according to a strictly causal logic. By organising human action according to a causal principle, tragedy conveys lessons about changes in human life. The theoretical discussion here draws on both Aristotle's *Poetics* and ideas of the plot of ancient Greek tragedy as a prototype. The central question is how the dramatic disruption of a successful life story, embodied by tragedy, can be derived from earlier actions. Excerpts from the tragedy *Oedipus Rex* are used as an example of this endeavour at understanding. The causal motives that Oedipus explores lead the hitherto blissful king into the most terrible of misfortunes, whilst at the same time failing to offer any real explanation for the calamity.

The concluding arguments of this article discuss the interpretation of the tragic plot with regard to new approaches to theories of causality. Even if the tragic twist can be fully reconstructed and traced back to the original causes, its consequences lie far outside the usual probabilities and offer no satisfactory explanation for the unparalleled disaster. The understanding of such situations is facilitated by the establishment of contrafactual assumptions, which, among other things, also promote the causal understanding of fundamentally consequential actions.

Keywords: causality, tragedy, Aristotle, *Poetics*, contrafactual thinking

Hivatkozások

Arisztotelész. *Metafizika*. Ford. Halasy-Nagy József. Lectum, 2002.

Arisztotelész. *Poétika*. Ford. Ritoók Zsigmond. URL: http://mmi.elte.hu/szabadbolcseszlet/mmi.elte.hu/szabadbolcseszlet/mediatar/bevezetes_a_gorog_bolcseletbe/arisztotelesz_poetika.pdf.

Betegh, Gábor. „A következő ok”. Arisztotelész, *Metafizika A 3–4*. *Magyar Filozófiai Szemle* 54.3 (2010), 9–24. URL: <http://filozofiaiszemle.net/wp-content/uploads/2012/06/Betegh-G%C3%81bor-A-K%C3%B6vetkez%C5%91-ok-Arisztotel%C3%A9sz-Metafizika-A-3-4.pdf>.

Bushnell, Rebecca. *Tragic time in drama, film, and videogames. The future in the instant*. Palgrave Macmillan, 2016.

Byrne, Ruth M. J. *The rational imagination. How people create alternatives to reality*. Cambridge, Mass.: MIT Press, 2005.

Byrne, Ruth M.J. „Counterfactual thought”. *Annual Review of Psychology* 67.1 (2016), 135–157. DOI: 10.1146/annurev-psych-122414-033249.

Eden, Kathy. „Aristotle’s Poetics. A defense of tragic fiction”. *A companion to tragedy*. Szerk. Rebecca Bushnell. Oxford, UK: Blackwell Publishing Ltd, 2005, 41–49. DOI: 10.1002/9780470996393.ch4.

Halász, László. „Az okság szintézise. Egy szükségtelen fogalom, avagy az univerzum cementje a modellfüggő realizmus metafizikájában. Disszertáció”. (2022). URL: <http://pea.lib.pte.hu/handle/pea/34175>.

Kahneman, David & Tversky, Amos. „The simulation heuristic”. Szerk. David Kahneman, Paul Slovic & Amos Tversky. New York, 1982, 201–208. DOI: DOI:10.1017/CBO9780511809477.015.

Martínez, Matías & Scheffel, Michael. *Einführung in die Erzähltheorie*. München: C.H.Beck, 2007.

Pearl, Judea & Mackenzie, Dana. *The book of why. The new science of cause and effect*. Basic books, 2018. URL: http://repo.darmajaya.ac.id/5342/1/The%20book%20of%20why_%20the%20new%20science%20of%20cause%20and%20effect%20%28%20PDFDrive%20%29.pdf.

Roese, Neal J. & Morrison, Mike. „The psychology of counterfactual thinking”. *Historical Social Research / Historische Sozialforschung* 34.2 (128) (2009), 16–26. URL: <http://www.jstor.org/stable/20762352>.

Simon, Attila. „Arisztotelész *Poétikájának* gyakorlati filozófiai vonatkozásai”. *Ókor* 3 (2008), 20–26. URL: https://okorportal.hu/wp-content/uploads/2013/06/2008_3_simon.pdf.

Szabó, Judit. „Csavar a végén. Meglepetés és fordulat a *Viharsziget* című regény olvasásában”. *Hogyan olvasunk krimet? Új perspektívák a detektív-történet kutatásában*. Szerk. Márta Horváth & Erzsébet Szabó. Budapest: Ráció Kiadó, 2019, 23–39.

Szophoklész. „Oidipusz király”. Ford. Karsai György & Térey János. *Színház. A Magyar Színházi Társaság Folyóirata. Drámamelléklet* (2010.11). URL: https://szinhaz.net/wp-content/uploads/pdf/drama/2010_11_drama.pdf.

Van Hoek, Nicole és tsai. „Counterfactual thinking. An fMRI study on changing the past for a better future”. *Social Cognitive and Affective Neuroscience* 8.5 (2013), 556–564. ISSN: 1749-5016. DOI: 10.1093/scan/nss031. URL: <https://doi.org/10.1093/scan/nss031>.

LAMÁR ERZSÉBET

Szegedi Tudományegyetem Filozófia Tanszék

A „tökéletes azonosság” mint szükségszerű fikció

A kauzalitás és a képzelőerő szerepe a személyes azonosság hume-i modelljében

Absztrakt

A személyes azonosság fogalmát (ti. az ún. ontológiai azonosságtól megkülönböztetendő) John Locke vezette be a filozófiai diskurzusba *Értekezés az emberi értelemről* című, 1689-es művében. Tézise szerint az, ami az ember mint személy azonosságát megalapozza és fenntartja, nem más, mint a tudat folytonossága. De vajon valóban szükségszerű előfeltétele-e a tudatos tapasztalatnak az öntudat valamiféle eleve adott egysége? Ha viszont ilyen nem létezik, akkor mégis ki vagy mi vagyok „én”? Gondolatmenetem középpontjában a személyes azonosság hume-i, nyalábelméleti modellje áll, amelynek értelmében a tudatos szubjektumként értett „én” nem több, mint észleletek nyalábja. Első lépésben megkülönböztetem egymástól az ontológiai, illetve a személyes azonosság problémáját, valamint az azonosság alapvető ontológiai modelljeit. Hume koncepciójának ismertetésekor az azonosság és a kauzalitás összefüggéseire fókuszálok, miközben arra a kérdésre próbálok választ találni, hogy vajon lehetséges-e a hume-i okság-fogalom olyan értelmezése, amely az egységes tudat tételezésének legalább az episztemikus szükségszerűségét megengedi.

Kulcsszavak: én, tudatosság, kauzalitás, képzelet, szükségszerűség, *a priori*

Tételelem az, hogy *létezhetnek olyan tárgyak, melyek nincsenek sehol*, sőt azt állítom, hogy nemcsak előfordulhatnak ilyen tárgyak, hanem éppenséggel ilyen módon léteznek és szükségképpen ilyen módon léteznek a legtöbb dolog, ami csak létezik. (Hume, ÉET I.4.5, 232)

Mit jelent embernek lenni? Mi az emberi élet értelme? Ki vagy mi az az „én”? Ma, a mesterséges intelligencia térhódításával megkerülhetetlenné vált, hogy legalább megpróbáljunk választ adni ezekre a hol lényegtelennek, hol megválaszolhatatlannak ítélt kérdésekre, ha ugyanis ezt most elmulasztjuk, komoly esély van arra, hogy végképp feledésbe merüljenek. Nem azért, mert reális esélye volna valamilyen *Westworld*-szerű disztópia beköszöntének. Nem attól kell tartanunk, hogy az általunk teremtett intelligens rendszerek ellenünk fordulnak, és ki *akarnak* majd irtani minket – ehhez ugyanis az ún. erős mesterséges intelligenciára volna szükség, amely emberi értelemben intelligens/tudatos, erre pedig a tudomány jelen állása szerint még jó ideig nem lesz reális esély. A valós veszély abban rejlik (ahogyan azt Stephen Hawking már egy évtizeddel ezelőtt is hangsúlyozta), hogy az MI pillanatokon belül kompetensebb lesz nálunk, azaz gyorsabban és hatékonyabban old meg komplex feladatokat. Ez azt jelenti, hogy még ha a MI soha nem is lesz emberi értelemben tudatos, *képes* lesz kiirtani az emberiséget – persze csak akkor, ha nagyon is tudatos emberi érdekek szolgálatába állítják. Ennek pedig, magunkat ismerve, sajnos túlságosan is nagy a valószínűsége. Épp ezért ma fontosabb, mint valaha, hogy megpróbáljuk megérteni, mi lehet az *emberi* tudatosság *differentia specificája* – már ha van ilyen.

Az MIT, a RAND Corporation, és több más, megfelelő technológiai és humán erőforrással rendelkező intézmény laboratóriumaiban már az 1960-as években gőzerővel folytak a mesterséges intelligenciával kapcsolatos kutatások, ennek következtében pedig az elmefilozófiai diskurzus játéktere jelentősen tágult, és a korábbinál jóval komplexebb struktúrát vett fel. A tudatosság problémájának vizsgálata ma már megkerülhetetlenné teszi az interdiszciplináris kontextust, ez azonban nem jelenti azt, hogy az egyes szaktudományok sajátos perspektívái elveszítették volna a létjogosultságukat, sőt. Jó ideje először figyelhető meg komolyan vehető nyitás a társadalom- és szellemtudományok irányába mind az akadémikus közegeken, mind az úgynevezett „tudományos közéleten” belül. Úgy vélem, ez javarészt épp annak köszönhető, ami oly sok időn át a nevezett tudományágak rossz hírét is keltette, hogy tudniillik kizárólag ők hajlandóak (és képesek) érdemi módon problematizálni az olyan fogalmakat, amilyen pl. a ’létezés’, a ’tudatosság’ vagy az

’én’. A Thomas Nagel 1974-es programadó írása (Nagel 2004) nyomán kialakult, és azóta is lezáratlan kválé-vita központi kérdése, hogy vajon létezik-e specifikusan szubjektív érzetminőség, vagyis van-e a tudatos állapotoknak valamilyen, kizárólag elsőszemélyű perspektívából hozzáférhető „valamilyensége” [*what-is-it-like-ness*]. A fizikalizmus és az anti-fizikalizmus vitája lényegében azon kérdés köré összpontosul, hogy vajon redukálhatóak-e a mentális jelenségek fizikai jelenségekre, vagy másképpen fogalmazva: vajon van-e értelme az agy és a tudat/elme (másképpen: test és lélek) megkülönböztetésének. Jelen dolgozatnak nem tárgya az említett, máig eldöntetlen vita, azt azonban fontosnak tartom kiemelni, hogy bizonyos minimális, ugyanakkor alapvető kérdésekben konszenzus látszik kialakulni. Ilyen például az intelligencia mint általános kognitív képesség, illetve az elsőszemélyű, fenomenális tudatosság megkülönböztetése, ahol az előbbi az utóbbi lehetőségének előfeltétele. A szubjektív érzetminőség meglétéhez ugyanis mindenekelőtt az szükséges, hogy létezzen valamilyen egységes „én”, amely mindenkori tapasztalatait „önmagához” tudja rendelni.

A modern gondolkodás kezdetét René Descartes azon felismerése jelöli ki, amely szerint a valóság mibenlétére irányuló filozófiai vizsgálódások előfeltétele a megismerő szubjektum természetének megértése. A módszeres kétely funkciója, hogy általa, a fokozatos redukció révén, eljussunk ahhoz az arkhimédészi ponthoz, amelyre alapozva azután újraépíthetjük világunkat. Descartes számára a *cogito*-érv jelentette ezt a kétségbevonhatatlan evidenciát: nem lehetséges, hogy „én”, aki épp minden eddigi ismeretem igazságát kétségbe vonom, ne legyek valami – gondolkodom, *tehát* vagyok. Az érv egyik kortárs kritikusa, Jaakko Hintikka szerint azonban a *cogito* nem érvényes következtetés, sőt egyáltalán nem is következtetés, hanem lényegileg szinguláris performatív aktus, melynek érvényessége kizárólag az ellentétes állítás egzisztenciális inkonzisztenciáján alapul. Saját nemlétezésemet nem állíthatom konzisztens módon, ennek belátása azonban lényegileg performatív és szinguláris jellegű, a *cogito* önevidenciája épp ezért kizárólag a kimondás/elgondolás aktusában áll fenn (Hintikka 1962).

A következőkben – implicit módon – ezen „egzisztenciális inkonzisztencia” természetéről szeretnék gondolkodni, épp ezért nem a tudat szubsztanciális azonosságának előfeltételezéséből, hanem annak tagadásából indulok ki. Gondolatmenetem középpontjában a személyes azonosság hume-i, nyalábelméleti modellje áll, amelynek értelmében a tudatos szubjektumként értett „én” nem több, mint észleletek nyalábja. Első lépésben megkülönböztetem egymástól az ontológiai, illetve a személyes azonosság problémáját, valamint az azonosság alapvető ontológiai modelljeit. Hume koncepciójának ismertetésekor az azonosság és a kauzalitás összefüggéseire fókuszálok, miközben arra a kérdésre próbálok választ találni, hogy vajon lehetséges-e a hume-i okság-fogalom olyan értelmezése, amely a „tökéletes azonosság” tételezésének legalább az episztemikus szükségszerűségét megengedi.

1. Ontológiai vs. személyes azonosság

Az azonosság problémájának klasszikus filozófiai megfogalmazása az ún. „Thészeusz hajója” paradoxon, melyet talán Hobbes fogalmazott meg a legtömörebben *A testről* szóló írásának 11. fejezetében. A *Párhuzamos életrajzokból*, és persze a *Phaidónból* ismert kerettörténet szerint a hajóval, amellyel Thészeusz a déloszi küldetést teljesítette, az athéniak minden évben újra megtették ugyanazt az utat, így a hajó (T1) egy idő után felújításra szorult. Egyenként kicserélték minden elemét, míg végül kaptak egy, az eredeti hajóval formája tekintetében teljesen azonos, azonban anyagát tekintve attól teljesen különböző hajót (T2). De mi van akkor, teszi fel a kérdést Hobbes, ha valaki elrakta az összes régi deszkát, és abból újjáépítette a régi hajót (T3)? Ez esetben egy időben két Thészeusz hajója létezne, ami képtelenség. De vajon azonos lesz-e bármelyik az eredeti Thészeusz hajójával, és ha igen, vajon melyik? Az ún. numerikus vagy példányazonosság két partikuláris dolog/állapot azonosságát jelenti, míg típusazonosság alatt lényegében formai azonosságot értünk – előbbi esetben maximum T3 esetben beszélhetünk a T1-gyel való azonosságról, de a második definíció ellenben megengedné, hogy valóban két Thészeusz hajója létezzen egy időben. A kérdés tehát, melyet a paradoxon felvet, hogy vajon miben áll a fizikai tárgyak önazonossága.

A személyes azonosság fogalmát, éppen az ún. ontológiai azonosságtól megkülönböztetendő, John Locke vezette be a filozófiai diskurzusba *Értekezés az emberi értelemről* című, 1689-es művében, rávilágítva, hogy – bár az azonosság elve „nyilvánvalóan nem más, mint maga a létezés” (Locke 2003, II.27, 362) – egy konkrét, partikuláris entitás azonosságának megállapításához mindenekelőtt azt kell tisztáznunk, milyen típusú az adott létező. Fontos kiemelni, hogy Locke a szubsztancia és a szubsztrátum fogalmait kvázi azonosként kezeli (vö. Locke 2003, II. 23, 2).¹ Úgy véli, hogy a fizikai tárgyak rendelkeznek valamely, tulajdonságaiktól független, de önmagában megismerhetetlen hordozóval, amelynek létezését feltételeznünk kell ahhoz, hogy tulajdonságaik létezésének tapasztalatából az ideákon keresztül objektív ismeretekre tudjunk szert tenni magukról a tárgyakról. Locke tehát a fizikai tárgyak szubsztrátumelméletét képviseli, melynek értelmében az adott létező önazonosságát tulajdonságainak és szubsztrátumának azonossága konstituálja, ahol utóbbi pusztán egyfajta segédfogalomként funkcionál.

Könnyedén belátható továbbá, állítja Locke, hogy más értelemben és más módon tekinthető önazonosnak pl. egy élő (növény, állat, ember) és egy élettelen dolog. Sőt, az ember más értelemben önazonos pusztán eleven lényként, azaz orga-

1. „Miután pedig azon idea, melynek a szubsztancia általános nevet adjuk, semmi egyéb, mint azon minőségek föltételezett, de ismeretlen hordozója, melyek létezését tapasztaljuk, s amelyekről nem tudjuk elképzelni, hogy *sine re substante* (alatta álló dolog nélkül), azaz valami alátámasztó nélkül álljanak fenn, ezért ezen alátámasztót szubsztanciának hívjuk; ami a szó tényleges jelentése szerint pusztán annyit tesz, egyszerűen fogalmazva, hogy *alatta álló* avagy *fenntartó*.”

nizmusként, és máshogyan gondolkodó lényként. Az atomokból álló tömb azonos marad önmagával, ha összekuszáljuk elemeit, ám ha lecsiszolunk belőle, megszűnik önazonossága. A makk ellenben azonos marad a belőle kifejlődő tölgygel, a báb a lepkével, a félkarú veterán az újszülöttel, mert – Locke gyönyörű kifejezésével élve – „ugyanabban az életben részesednek”. (Locke 2003, II. 27, 364) De mi magyarázza azt, hogy az ember, gondolkodó lényként, egy és ugyanazon „énnek” tudja magát mindennemű tér- és időbeli változás közepette? Locke szerint az, ami a személy azonosságát megalapozza és fenntartja, nem más, mint a tudat folytonossága. Ez teszi ugyanis lehetővé, hogy önmagamra mint gondolkodó, érző és cselekvő lényre reflektáljak, a múltban, jelenben és jövőben egyaránt: onnan tudom, hogy én ugyanaz vagyok, aki tegnap is voltam, hogy vissza tudok emlékezni a tegnapi tudatos tapasztalataimra. Az azonosság szubsztrátumelméletével kapcsolatos fenti belátások fényében azonban meg kell jegyeznünk, hogy az „én” Locke-nál nem szubsztancia, hanem egyfajta segédfogalom, amelyre azért van szükségünk, hogy képesek legyünk megkülönböztetni önmagunkat más gondolkodó szubjektumoktól. Azonban, mivel a léleknek vannak nem-tudatos állapotai (pl. az álom), nem állíthatjuk, hogy lényege kimerülne a gondolkodásban, sőt, még azt sem, hogy megismerhető volna, így sem anyagi, sem anyagtalan szubsztanciának nem tekinthetjük. Az énnel a tudat folytonossága révén konstituálódó azonossága időbeli azonosság [*identity over time*], mely lehetővé teszi, hogy múltbeli cselekvéseimet jelenlegi önmagamhoz tudjam rendelni – tehát ez esetben nem előfeltételezzük a tudat valamilyen eleve adott egységét, hanem épp ellenkezőleg: a tudatos tapasztalat egységének tényét a szubsztancializmuson túllépve próbáljuk megmagyarázni.

A locke-i paradigmában tehát a személyes azonosság lényegében pszichés kontinuitást jelent, melynek konstitúciójában az emlékezetnek kulcsszerepe van. David Hume azonban úgy véli, miután éppen az emlékezet révén szert tettünk az oksági viszony képzetére, módunkban áll az okok és okozatok láncolatát, így személyes azonosságunkat is kiterjeszteni az emlékezet határain túlra. Hume szerint ugyanis nem rendelkezünk az én egyszerű és önazonos ideájával, hiszen ilyen idea csak egy hasonló természetű benyomásból származhatna, ez pedig azt jelentené, hogy önmagunkkal kapcsolatos tapasztalatunknak életünk során tökéletesen változatlanoknak kellene lennie, ez pedig nyilvánvalóan nincs így. Az „én” nem szubsztancia, de még csak nem is szubsztrátum, hanem valamiféle „nyaláb” (*bundle*):² „olyan különféle észleleteknek a sokasága vagy együttese csupán, melyek elképzelhetetlenül gyorsan váltogatják egymást, s szakadatlan mozgásban és változásban vannak” (ÉET I.4.6, 248³).

2. Nyalábelméletnek, tág értelemben, az ontológiai elméletek azon csoportját értjük, amelyeknek közös nevezője, hogy a fizikai tárgyakat tulajdonságaik (szubsztrátum nélküli) együttesének tekintik.

3. Az *Értekezés az emberi természetről* c. műre való hivatkozásban a hagyományos jelölést alkalmazom.

Bár Hume úgy véli, a tudat/elme és személy azonossága egy és ugyanazon probléma, azt azonban fontosnak tartja hangsúlyozni, hogy magát a problémát két kontextusban is vizsgálhatjuk: egyrészt a puszta gondolkodás, másrészt pedig a cselekvés kontextusában: „meg kell különböztetnünk a személyes azonosságnak kétféle értelmét, ugyanis az egyikben az elménkre vagy képzelőerőnkre vonatkozik ez a fogalom, a másikban pedig a szenvedélyeinkre, vagyis arra, ahogyan saját magunkkal törődünk” (ÉET I.4.6, 248). Az *Értekezés* első könyvének témája mindenekelőtt az értelem, a megismerés működése, tehát logikusan ebben a részben kapott helyet a személy azonosságát tárgyaló szakasz. Hume a későbbi kötetekben már nem is tér vissza a probléma taglalásához, mert úgy véli, a testies-cselekvő én által a szenvedélyek révén megtapasztalt okság csak megerősíti az önmagunk és a dolgok azonosságába vetett hitünket, amelyre, ahogyan látni fogjuk, a képzelőerő segítségével teszünk szert. (Thiel 2011, 383–430) A személyes azonosság nyalábelmélete, vagyis az én „észleletek együtteseként” történő leírása morális szempontból legalább annyi problémát vet fel, mint ontológiai vagy ismeretelméleti szempontból (ld. erről pl. Boeker 2015), mivel azonban témám szempontjából elsősorban az első kötet spekulatív vizsgálódásai érdekesek, így a továbbiakban ezekre fogok fókuszálni.

Térjünk vissza egy pillanatra ahhoz a fenti megállapításhoz, amely szerint Hume számára a tudat/elme és az „én” azonosak. Az *Értekezés* Függelékében a következőket olvashatjuk: „Az egyedi észleletek összessége tehát szükségképpen azonos az énnel, hiszen az egyik sem élheti túl a másikat.” (ÉET Függelék 608) Az öntudatként elgondolt személyes azonosság tehát azt kell, hogy jelentse, hogy az én önmagának mint észleletek nyalábjának van tudatában – ez azonban mégis szükségessé tesz valamiféle megkülönböztetést a tudat/elme/lélek és az öntudat („én”) között. Hogyan egyeztethető össze ez a két, egymásnak látszólag ellentmondó állítás? Csakis úgy, ha a személyes azonossággal kapcsolatos tézist episztemológiai állításként értelmezzük, amely nem azt állítja, hogy a tudat ilyen módon (ti. észleletek nyalábjaként) létezik, pusztán azt, hogy az introspekció számára ekként adódik (vö. Bettcher 2009, 208).

2. Észlelés és okság

„Bármit képzelünk el, mindig létezőnek képzeljük el. [...] szellemünknek semmi nem jelenik meg az észleleteken kívül [...] Ez képzelőerőnk világegyeteme, és csak olyan ideáink vannak, melyek ezen belül jönnek létre.” (ÉET I.2.6, 80–81) Észleleteink tehát közvetlenül jelen vannak elménkben, azonban a külvilág létezéséről csakis akkor és annyiban tehetünk kijelentéseket, ha és amennyiben azok benyomásokat keltenek elménkben – másként fogalmazva: ha oksági relációt tudunk felmutatni észleleteink és a külvilág tárgyai között. Mindebből látszólag kétféle következte-

tés adódhat a külvilág létezésével kapcsolatban: idealista pozícióból érvelhetünk amellett, hogy a külvilág nem több észleleteinknél, vagy választhatjuk a hétköznapi álláspontot, ahol – praktikus okokból – egyszerűen annak tekintjük a dolgokat, amik, pontosabban annak, amiként észleljük őket. (Gondoljunk csak bele, milyen nehéz lenne egy lift nélküli házban feljutni a negyedik emeletre, ha minden egyes lépcsőfok realitását kétségbe vonnánk, és azon sem kezdünk el azon gondolkodni, vajon *mi* is az az 'emelet' vagy a 'négy', csak igyekszünk a leghamarabb felérni a negyedekre.) Hume szerint ennek az az oka, hogy valóban nincs különbség a fizikai és az absztrakt tárgyak *létmódja között*; az ember számára ugyanis az „létezik”, amit észlel, azaz elgondol, érzékel vagy éppen érez – ez azonban nem jelenti azt, hogy a külvilág ne létezhetne elmefüggetlen módon. Lássuk mindezt egy kicsivel részletesebben.

Hume hét „filozófiai relációt” különböztet meg, ezek: a hasonlóság, az ellentétesség, a mennyiségi vagy számbeli arány, a minőségek fokozatai, az azonosság, a tér- és időbeli viszony, valamint az ok-okozati viszony. Ezek közül azonban csak azok lehetnek „tudás és bizonyosság tárgyai”, amelyek kizárólag az ideáktól függenek, az olyan relációkról azonban, amelyek az idea meglététől függetlenül is megjelenhetnek vagy eltűnhetnek, nem tehetünk szert biztos tudásra; az utóbbi csoportba tartozik az azonosság, a tér- és időbeli viszony és a kauzalitás. A tér- és időbeli viszonyok és az azonosság megállapításakor a szó szoros értelmében nem is gondolkodunk, hiszen a szellem ezekben az esetekben nem lép túl a közvetlenül megjelenőn, ezért csakis az okságról állíthatjuk, hogy „érzékeink benyomásán túlmenő” következtetésen alapul.

Bármiféle tárgyakkal van dolgunk, semmit sem találunk bennük, amiből azt a meggyőződést szűrhetnénk le, hogy mindig egymás közelében vagy egymástól távol vannak, s ha a tapasztalat és a megfigyelés azt mutatja, hogy relációik mégis változatlanok e tekintetben, akkor ebből mindig valamilyen rejtett okra következtetünk, amely egymás közelében vagy egymástól távol tartja őket. (ÉET I.3.2, 86)

De vajon hogyan, miféle következtetés révén teszünk szert az okság ideájára? Azt a lehetőséget bizonyosan kizárhatjuk, hogy az okság az adott dolog valamilyen sajátos tulajdonsága lenne, hiszen ebben az esetben pl. minden elvetett mag kihajtana és minden kilőtt golyó célba találna (ez pedig, függetlenül attól, hogy egyéb vonatkozásaiban mit gondolunk a determinizmusról, meglehetősen unalmas opciónak tűnik). Az okság ideája tehát csak a tárgyak közti viszonyból származhat, amely viszonynak Hume szerint három alapvető aspektusa van: az érintkezés, az időbeli egymásutániség (hogy ti. az ok időben megelőzi az okozatot) és a szükségszerű

összekapcsolódás. Az első ezek közül nemigen szorul magyarázatra, hiszen, ha A és B közé egy harmadik tényező, C ékelődik, az felboríthatja oksági viszonyukat (kivéve persze a hipotetikus szillogizmus esetében, vagyis, ha teljesül, hogy A C oka, B pedig C okozata). Az időbeli egymásra következés már bonyolultabb kérdés, hiszen ok és okozat sokszor, mintha egyidejűleg jelennének meg, ez azonban a valóságban sosincs így, hiszen ebben az esetben megszűnne maga az egymásutániség – vagyis az idő. Az érintkezés és az egymásutániség azonban csak az oksági viszony egyedi eseteinek magyarázatához elegendők, ahhoz, hogy az adott kauzális relációt szükségszerűnek tekinthessük, magának a *szükségszerű viszony*nak az ideájára kellene szert tennünk, ez azonban nem származhat a tapasztalatból.

3. Az oksági realizmustól a transzcendentális oksáig

A szükségszerű kapcsolat ideája mögött meghúzódó „rejtett ok” jelentősége kapcsán, némi leegyszerűsítéssel, két alapvető értelmezői pozíciót különböztethetünk meg: az oksági anti-realizmus („régí hume-iánus” álláspont) értelmében semmi nem szól amellett, hogy az okság szabályszerűségen és megszokáson alapuló, és ezzel az indukció hatókörének korlátozottságát involváló, hagyományos hume-i fogalmán túl bármiféle objektív oksági szükségszerűséget tételezzünk (pl. Millican 2009), míg az oksági realista („új hume-iánus”) álláspont képviselői úgy vélik, hogy a „rejtett okra” való többszöri utalásból joggal következtethetünk arra, hogy Hume legalábbis nem zárta ki valamiféle erő vagy szükségszerű kapcsolat meglétét.⁴ Tekintettel jelen dolgozat kereteire, illetve arra, hogy szerzője az utóbbi nézetet osztja, az anti-realista álláspont ismertetésétől e helyt eltekintek; némi leegyszerűsítéssel azt mondhatjuk, ezek legkisebb közös többszöröse az a meggyőződés, hogy a realisták Hume legalapvetőbb szándékait és lényegi, radikális szkepszisét értették félre.

Az „új hume-iánus” teória egyik legismertebb képviselője, Galen Strawson szerint túlzó, és alapvetően téves leegyszerűsítés volna, volna, ha Hume koncepcióját az okság „szabályszerűségi” elméleteként értelmeznénk, elsősorban azért, mert egy ilyen típusú dogmatikus metafizikai állítás éppen Hume ismeretkritikai törekvéseinek mondana ellent (Strawson 1989/2014).

A valamely x létezésében való hit teljességgel összeegyeztethető a szigorúan nem elkötelezett, hume-i szkepticizmussal az x létezéséről vagy bármi másról tett episztemikus állítások kapcsán. [...] Hume alapvető állítása az olyan kifejezésekkel kapcsolatban, mint a 'hatóképesség' és az 'erő',

4. Millican (2009) Winkler nyomán „régí”, illetve „új” hume-iánusokról beszél – magát természetesen az első csoportba sorolva.

nem az, hogy a világra vonatkozó alkalmazásuk egyáltalán ne volna elfogadható. Ő maga is túl gyakran használja őket ahhoz, hogy ez a nézet plauzibilis legyen. Álláspontja inkább az, hogy használatuk kockázatos és potenciálisan rendkívül félrevezető, mert erősen ösztönzi a filozófusokat, hogy tévesen azt gondolják, érdemi következtetésekre juthatnak a hatóképesség vagy az erő valódi természetéről.⁵ (Strawson 1989/2014, 18)

A személyes azonosság hume-i elméletéről írott művében Strawson mellett érvel, hogy a nyalábelmélet hasonlóképpen nem metafizikai, hanem ismeretelméleti teória. Úgy véli, bár Hume valóban azt állítja, hogy a tudat/elme kizárólag mint észleletek nyalábjá adódik a megismerés számára, feltételezi, hogy a tudat rendelkezik valamilyen lényegi tulajdonsággal, amely képes az észleleteket reális egységé összekapcsolni; a személyes azonosság nyalábelméleti modelljének metafizikai értelmezése tehát ugyanúgy dogmatikus volna, mint ugyanez az eljárás az okság „szabályszerűségi” koncepciója kapcsán (Strawson 2011).

Kritikusaik szerint az „új hume-iánusok” azzal, hogy „a jelenségek mögött ’eredeti’ (apriorisztikus) oksági kapcsolatokat feltételeznek, melyek teljességgel hozzáférhetetlenek és felfoghatatlanok, és nem nyújtanak olyan felvilágosítást, amely bármely lényegi kérdésben döntő volna (kivéve talán negatívan, feloldhatatlan szkepticizmust implicálva)” (Millican 2009, 703), lényegében összemoszák Locke és Hume koncepcióit. Strawson személyes azonossággal kapcsolatos tézisei kapcsán ugyanezen, a „régii hume-iánusok” nézőpontjából kétségtelenül jogos ellenvetések merülhetnek fel, amelyeket az *Értekezés* számos szöveghelye is alátámasztani látszik, mint pl. a Függelék következő passzusa:

De az emberi értelem sohasem képes kapcsolatokat fölfedezni különböző létezők között. Csupán érezzük a kapcsolatot, vagyis késztetést érzünk elménkben, hogy az egyik tárgyról áttérjünk a másokra. Következésképpen tehát egyedül az elme érzi csupán a személyiség azonosságát, amikor a szellemet alkotó múltbeli észleletek sorára reflektálván érezzük, amint egymáshoz kapcsolódnak ezeknek az ideái, s az egyik idea magától átvezet a másikhoz. A következtetés nagyon különösnek látszik, de nem szabad meglepődnünk rajta. A legtöbb filozófus hajlamos úgy felfogni a dolgot,

5. A 'knowledge claims', 'power' és 'force' kifejezések esetében az érthetőség érdekében indokoltnak érzem, hogy némiképp eltérjek a szó szerinti fordítástól. Az eredetiben: „Hume's essential claim about words like 'power' and 'force' is not that they have no acceptable use at all, as applied to the world. He uses them too often himself for this view to be plausible. His point is rather that their use is risky and potentially extremely misleading, for it strongly encourages philosophers to think, quite wrongly, that they can arrive at substantive conclusions about the true *nature* of power or force.”

hogy a személyiség azonossága a tudatból *ered*, és hogy a tudat nem más, mint reflektált gondolkodás vagy észlelés. Ennyiben tehát biztatónak látszik a fenti filozófia. De minden reményem szertefoszlik, amikor ezután meg kellene magyaráznom, hogy milyen elvek szerint egyesülnek az egymást követő észleletek elménkben vagy tudatunkban. Nem találok olyan elméletet, mely kielégítő választ adna erre a kérdésre. (ÉET Függelék, 609)

Ahhoz, hogy a Strawsonéhoz hasonló értelmezések a fentihez hasonló textuális evidenciák ellenére is érdemi módon védhetőek legyenek, mindenekelőtt az oksági realizmus plauzibilitását kell igazolnunk. Az oksági realizmussal szemben erős érv lehet, hogy elvi szinten összeférhetetlen Hume empirizmusával: magáról az oksági viszonyról nem lehet ideánk, hiszen ha az erőt nem érzékelhető minőségnek tekintjük, semmilyen szerepe nem lehet az empirikus megismerésben. Azonban az, hogy *magáról* az erőről nem tehetünk szert ideára, nem jelenti azt, hogy az erő *hatásáról* sem lehet benyomásunk, majd ideánk; ahogyan fentebb láttuk, hétköznapi tapasztalataink során éppen ennek ellenkezőjéről tanúskodnak (vö. McBreed 2007). A kérdés tehát továbbra is az, hogyan magyarázzuk meg az okozat tapasztalati tényét anélkül, hogy az oknak magának reális létezését tulajdonítanánk.

Michael J. Costa szerint az oksági realizmust feltétlenül szükséges megkülönböztetnünk az oksági objektivizmustól, amely szerint a kauzális viszony attól függetlenül létezhet, hogy észlelve lenne (tehát elmefüggetlen, objektív realitása van). Mindez ugyanakkor azt előfeltételezi, hogy az okság „filozófiai” fogalmában gondolkodjunk, melyre az ismétlődőként tapasztalt viszonyra történő reflexió révén tehetünk szert. A realista pozíció ennél valójában jóval többet állít, ugyanis elsődlegesen nem az oksági viszony, hanem a dolgokban inherensen meglévő kauzális hatóerő realitását feltételezi („erő-realizmus”). Costa az oksági realizmust tehát az oksági objektivizmus és az „erő-realizmus” kombinációjaként definiálja (Costa 1989). Nem mehetünk el azonban szó nélkül amellett a tény mellett (ahogyan egyébként Costa sem teszi), hogy éppen azon szöveghelyek egyikén, amelyekre a realisták saját álláspontjukat alátámasztandó hivatkoznak, Hume (látszólag) ellentétes tézist fogalmaz meg:

Mindent összevetve, a szükségszerűség olyasvalami, ami az emberi szellemen van, nem a tárgyokban, és ha a testekben rejlő minőségnek akarjuk tekinteni, lehetetlen akár a leghozzávetőlegesebb ideát alkotnunk róla. Vagy egyáltalán nincs ideánk a szükségszerűségről, vagy pedig *a szükségszerűség valójában belső készítés csupán*, hogy gondolatban az okokról az okozatokra, illetve az okozatokról az okokra menjünk át, megfigyelt találkozásuknak megfelelően. (ÉET I.3.14, 171, kiem. tőlem)

Costa szerint ahhoz, hogy helyesen értsük Hume erőkkel kapcsolatos álláspontját, figyelembe kell vennünk az ok és okozat időbeli egymásutániségének követelményét. Amennyiben így teszünk, el kell ismernünk, hogy hétköznapi tapasztalatainkból, mikor is az okot és az okozatot jellemzően egyidejűleg tapasztaljuk (pontosabban: nem tapasztaljuk egymásutániségüket), pusztán az okság „laza” [*loose*] azaz nem „valódi” [*proper*] koncepciójára tehetünk szert. Az ilyen esetek (pl. hogy a hideg hatására a víz megfagy) többségében pedig, az „erő-realizmus” problémamentesen igazolható: „Az ilyen szabályszerűségeket az érintett tárgyak fizikai és kémiai összetételével és a természet általánosabb vagy alapvetőbb törvényeivel magyarázhatjuk. Ezek olyan kauzális erők, amelyeket képesek vagyunk elgondolni és amelyeket (ezért) lényegi magyarázatokban is alkalmazhatunk.” (Costa 1989, 188) Az ún. „valódi” (ti. alapvető) okok esetében éppen azért nem lehetséges ilyen levezetés, mert az kizárná, hogy az említett okok valóban alapvetőek legyenek. Tehát be kell ér-nünk azzal, hogy a lehető legegyszerűbb és legkevesebb okra próbáljuk visszavezet-ni észleleteinket, így olyan alapelvekre tehetünk szert, amelyeket a lehetőségekhez mérten a legáltalánosabbakként fogadhatunk el. Az indukció korlátozottságából tehát nem a kauzális erők nemlétezése, pusztán megismerhetetlenségük következik:

„Nagyon is kész vagyok elfogadni, hogy lehetnek olyan minőségek mind a testi, mind a testetlen tárgyakban, melyekről egyáltalán nincs tudomásunk; és ha kedvünk tartja *erőknek vagy hatékonyságnak* nevezni őket, ez meglehetősen közömbös a világ sorára nézve.” Hibát tehát csak akkor követünk el, ha „az elménkben érzett késztetést átvisszük a külső tárgyakra, és feltételezzük, hogy számunkra felfogható kapcsolat van a külső tárgyak között; ama késztetés ugyanis csak a tárgyakat szemlélő szellemben alakulhat ki.” (ÉET I.3.14, 173–174)

Stephanie Rocknak szerint „legalábbis plauzibilis” egy olyan hipotézis, amely szerint az *Értekezés* első könyvében kifejtett (ontológiai és episztemológiai) koncepció, elsősorban a képzelet megismerési folyamatban betöltött konstitutív szerepének hangsúlyozása révén, túlmutat az empirizmus hagyományos keretein, méghozzá a transzcendentális gondolkodás irányába. A gondolatmenet kulcsa a „természetes” és a „filozófiai” okság megkülönböztetése: előbbi a fenntartó folyamat (a benyomások repetitív asszociációja) eredménye, tehát pusztán *reflexív*, nem pedig reflektív. A filozófiai okság ezzel szemben már az értelem tevékenységének eredménye: miután kellőképpen sokszor tapasztaltuk a természetes okság egyedi eseteit, egy összehasonlításra alapuló, azaz *reflektív* folyamatban meghatározzuk az oksági relációt. Itt tehát már nem egy partikuláris tárgy, hanem a viszony mint olyan ideájára irányul a hit; az okság ezen a ponton válik „filozófiailag valószínű következtetésen”

alapuló elvvé.⁶ Rocknak, az *Értekezés* implicit referenciáira hivatkozva, felfedezni véli a hume-i okság egy harmadik, „transzcendentális” fogalmát is, ez pedig nem más, mint az érzéki benyomásokon túli „rejtett ok” *elképzelése*, amelynek segítségével képesek vagyunk ésszerűen érvelni a benyomásainkat okozó tárgyak „tökéletes azonossága” (*perfect identity*) mellett, míg a természetes okság esetében csak „laza” és „rendszeretlen” „tartósságot és koherenciát” észlelünk. Ez a tapasztalat teszi lehetővé, hogy azután egyre koherensebben tudjuk elgondolni az oksági viszonyt mint olyant (Rocknak 2019, bővebben ld. Rocknak 2013).

4. A „tökéletes azonosság” szükségszerű fikciója

Különösen fontos, hogy megértsük: Hume számára nem releváns, hogy milyen (külső vagy belső) tárgyra vonatkozik egy adott tapasztalat, hiszen soha nem magukat a dolgokat, hanem csak a róluk való benyomásainkat észleljük. Mikor a virág illatát vagy a gyümölcs ízét érezzük, egy kiterjedés nélküli minőséget kapcsolunk egy kiterjed tárgyhoz anélkül, hogy azok térben érintkeznének: az egymás után következő észleleteket „hasonlóság, érintkezés vagy okság kapcsolja össze”, még hozzá olyan szorosán, hogy az egyidejű, önazonos létezés látszatát kelti (ÉET I.4.6, 250). Ahogyan a külvilág tárgyainak lényegéről, úgy saját elménk voltaképpen természetéről sem rendelkezhetünk tapasztalatot megelőző ismeretekkel. Az azonosság – vagyis a(z) individuális) létezés – ideája tehát mind a kiterjedt, mind a kiterjedés nélküli tárgyak esetében pusztán elménk fikciója, hiszen a dolgokat és a róluk való képzeleteinket maga a megismerési viszony választja el egymástól – ezt a szakadékot pedig csak a képzelet képes áthidalni.

Vizsgáljuk meg kicsit alaposabban a „tökéletes azonosság” fogalmát. Az *Értekezés* Első könyvében, „Az érzékekkel szembeni szkepszisről” szóló részben Hume kifejti, hogy a külvilág létezésével kapcsolatban két alapvető kérdést kell feltennünk: (1) miért tulajdonítunk *folymatos* létezését a tárgyaknak akkor is, amikor aktuálisan nem érzékeljük őket (tehát miért gondolom, hogy a pohár víz akkor is előttem van, amikor becsukom a szemem), és (2) miért feltételezzük, hogy azok elménk tevékenységétől *függetlenül* léteznek. Másképp fogalmazva tehát kijelenthetjük: egy tárgy létezésének, vagyis „tökéletes azonosságának” feltétele a folytonosság és az elkülönültség (ÉET I.4.2, 191), vagy ahogyan pár oldallal később fogalmaz: „az individualitás elve nem más, mint az, hogy valamely tárgy *változatlan marad és folymatosága nem szakad meg*” – ezt teszi ugyanis lehetővé, írja, hogy a tárgyat egységként tapasztaljuk, és „nem kell sokaságról vagy számosságról ideát alkotnunk magunknak” (ÉET I.4.2, 203)

Hume az *Értekezés* számos helyén hangsúlyozza: bár észlelhetjük a hasonlóság

6. Rocknak úgy véli, hogy a természetes és a filozófiai kauzalitás közti lényegi különbség abban áll, hogy előbbi nem involvál szükségszerűen „objektivitási koncepciókat”, míg az utóbbi igen.

magas fokát benyomásaink vagy ideáink között, az ezeket „okozó” tárgyak változatlanóságát és/vagy folytonosságát (vagyis „tökéletes azonosságát”) csak elképzelhetjük. Amiről ideánk lehet, az a csak a „tökéletlen azonosságnak” a folyamatosság megszakításából származó ideája, melynek ebből következően „a képzetalkotás folyamatos haladásából kell származnia” (ÉET I.4.6, 251).

A külső dolgok létezésére vonatkozó ismereteinket a tapasztalat korlátozza, amennyiben tudás csak ideából, idea pedig csak benyomásból származhat. Ahhoz, hogy a tárgyak és képzeink közti megfelelésről számot tudjunk adni, a „tökéletes azonosság” ideájára van szükségünk – erre azonban a külvilágból nem tehetünk szert. De ha az azonosság ideája valóban nem több holmi fikciónál, akkor vajon miért nem tudunk tőle szabadulni?

5. Az „én” mint szükségszerű fikció?

Bár Hume a filozófia „legrejtelmesebb kérdésének” (ÉET I.4.2, 192) nevezi a személyes azonosság problémáját, teoretikusan mégsem tekinti kitüntetettnek, hiszen – bár az „én” nem része a külvilágnak – individuális (vagyis önazonos) *létezéséről* semmivel sem tudhatunk többet, mint a külső dolgokéről.

De vajon hogyan kell elgondolnunk egy olyan „ént”, amely nem több, mint észleletek nyalábja, tehát lényegében pusztá fikció? Maga Hume – érthető módon – nem sokat árul el róla, ezért egy kortárs, jelentős részben a hume-i nyalábelméltre építő⁷ modellel illusztrálom a fiktív én koncepcióját. Daniel Dennett szerint az önazonos én önmagában pusztá fikció, egyfajta „narratív gravitációs középpont”⁸. A fiktív entitások pedig önmagukban meghatározhatatlanok, tulajdonságaikat csakis az őket meghatározó (mesterséges vagy organikus) rendszernek köszönhetik. Dennett egy regényíró-automata, Gilbert önéletrajzának példáján keresztül szemléltet egy olyan esetet, amikor sem a szerző, sem a főhős nem reális én – vagyis tudata nincs, csak programja. De ez esetben hogyan értékeljük Gilbert beszámolóit „saját” kalandjairól? Ahogyan agyunk nem tud saját tevékenységéről, úgy a robot sem tud róla, hogy kitalált egy fiktív karaktert, akit Gilbertnek nevezett el, és egyes szám első személyben hivatkozik rá – az egyes szám első személyű történetek pedig csakis én-narratívaként értelmezhetők. A szubjektum kénytelen folyamatosan újrapozicionálni magát az aktuális észlelési szituáció alanyaként, így valójában sosem több vagy más, mint egyfajta „narratív gravitációs középpont”, azonossága tehát egy adott pillanatban és az élettörténet egészének vonatkozásában egyaránt pusztá fikció (Dennett 1992). De vajon miért nem tudunk nem feltételezni egy

7. Vö. Conversation with Daniel Dennett. Conducted by Harvey Blume. The Atlantic online (1988.12.3.) URL: <https://www.theatlantic.com/past/docs/unbound/digicult/dennett.htm>

8. Dennett példája a pulpituson előtte álló kancsó víz: ha megmozdítja a kancsót vagy kiönt a vízből, annak gravitációs középpontja (amely nem több, mint fizikai tulajdonságok nélküli téridőbeli hely) elmozdul.

ilyen, mégoly képzeletbeli középpontot? Miért nem tudjuk az individuális létezését másként, mint az adott létező önazonosságaként elgondolni?

A fentiekben – implicit módon – amellet próbáltam érvelni, hogy amennyiben lehetséges kapcsolódási pontot találni az oksági realizmus és az empirista ismeretelmélet között, akkor „legalábbis plauzibilis” azt állítani, hogy a „tökéletes azonosság” olyan (episztemikus értelemben) *szükségszerű* fikció, amelyet egyfajta határfogalomként előfeltételeznünk *kell* ahhoz, hogy az empirikus megismerés mint olyan lehetővé váljon. Úgy vélem, Rocknak transzcendentális Hume-olvasata felfogható egy ilyen kapcsolódási pontként. A képzelőerő szerepe a hume-i észleléselelméletben eszerint mindenekelőtt abban áll, hogy képes mentális állapotokat előidézni. Az, hogy rendelkezünk a „filozófiai okozás” képességével, nem azt jelenti, hogy képesek vagyunk szert tenni magának az okságnak az ideájára, hanem azt, hogy képesek vagyunk azt képzelni – pontosabban: azt *hinni* – hogy a tárgyak okozzák a benyomásainkat, melyekből ideáink származnak.⁹ Mindennek előfeltétele pedig nem más, mint hogy újra és újra reális létezőként képzeljük el azt a bizonyos „rejtett okot”, amelyből a „tökéletes azonosság” ideájának származnia *kell* – ekkor viszont a transzcendentális kauzalitás nem csak a filozófiai okság, hanem egyszersmind a hétköznapi tapasztalat lehetőségfeltétele is.

Akár egyetlen tárgyat veszünk fontolóra, akár többet, akár elidőzünk tárgyainknál, akár más tárgyakra térünk át róluk, és akármilyen rendben és módon fogjuk föl őket, szellemünk tevékenysége sosem megy túl azon, hogy képzetet alkot a tárgyokról. Egyetlen jelentős különbség fordul elő a szellemi tevékenység során, és pedig akkor, amikor hittel¹⁰ kapcsoljuk össze elképzelésünket, és meg vagyunk győződve róla, hogy igaz, amit elképzelünk. (ÉET I.3.7, 108, 5. lj.)

9. Vö. ÉET I.3.7, 108, 5. lj. „A szellemnek ezt a tevékenységét még soha egyetlen filozófus sem magyarázta meg, ezért merészkedek előállni a magam hipotézisével, mely szerint a hit nem más, mint az, hogy olyan erősen és szilárdan képzeljük el egy ideánkat, hogy az idea bizonyos fokig megközelíti a közvetlen benyomásokat.”

10. Ezen az egyetlen ponton módosítottam Bence György fordítását, aki ’hívés’-ként magyaráztotta a *belief* terminust. Mivel a kortárs ismeretelméleti diskurzusban mára problémamentes, sőt bevett a ’hit’ (esetleg ’vélekedés’) kifejezés használata, ezért célravezetőbbnek találtam utóbbi, triviálisabb kifejezés használatát.

The „perfect identity” as necessary fiction. The role of causality and imagination in the Humean model of personal identity

The concept of personal identity (i.e. to be distinguished from the so-called ontological identity) was introduced into the philosophical discourse by John Locke in his 1689 work *An Essay on Human Understanding*. According to his thesis, what establishes and maintains the identity of someone as a person is none other than the continuity of consciousness. But is some sort of pre-given unity of self-consciousness actually a necessary prerequisite for conscious experience? And also, if there's no such thing, who or what am „I”? My train of thought is centered around Hume's bundle theory of personal identity, according to which the "self" as a conscious subject is nothing more than a bundle of perceptions. In the first step, I distinguish the problems of ontological and personal identity, as well as the basic ontological models of identity. When explaining Hume's concept, I focus on the connections between identity and causality, while trying to find an answer to the question of whether it is possible to interpret Hume's concept of causality in a way that allows at least the epistemic necessity of postulating the unity of consciousness.

Keywords: self, consciousness, causality, imagination, necessity, *a priori*

Hivatkozások

Bettcher, Talia M. „Berkeley and Hume on Self and Self-Consciousness”. *Topics of Early Modern Philosophy of Mind*. Szerk. John Miller. Springer, 2009, 193–222.

Boeker, Ruth. „Locke and Hume on Personal Identity. Moral and Religious Differences”. *Hume Studies* 41.2 (2015), 105–135. doi: 10.1353/hms.2015.0006.

Costa, Michael J. „Hume and Causal Realism”. *Australasian Journal of Philosophy* 67.2 (1989), 172–190. doi: 10.1080/00048408912343751.

Dennett, Daniel C. „The self as a center of narrative gravity”. *Self and Consciousness. Multiple Perspectives*. Szerk. Frank S. Kessel & D. L. Cole P. M. Johnson. New York: Lawrence Erlbaum, 1992, 4–237.

Hintikka, Jaako. „Cogito, Ergo Sum: Inference or Performance?": *The Philosophical Review* 71.1 (1962), 3–32.

Hume, David. *Értekezés az emberi természetről*. Ford. Bence György. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2006.

Locke, John. *Értekezés az emberi értelemről*. Ford. Vassányi Miklós & Csordás Dávid. Budapest: Osiris, 2003.

- McBreen, Bernard. „Realism and Empiricism in Hume’s Account of Causality”. *Philosophy* 82.321 (2007), 421–436. DOI: 10.1017/s0031819107000034.
- Millican, Peter. „Hume, Causal Realism, and Causal Science”. *Mind* 118.471 (2009), 647–712. DOI: 10.1093/mind/fzp095.
- Nagel, Thomas. „Milyen lehet denevérnek lenni?” Ford. Sutyák Tibor. *Vulgo* 5 (2004), 3–13.
- Rocknak, Stefanie. „Hume and the External World”. *The Humean Mind*. Szerk. Alex Sager & Angela Coventry. New York: Routledge, 2019, 124–136.
- Rocknak, Stephanie. *Imagined Causes: Hume’s Conception of Objects*. Dordrecht: Springer, 2013.
- Strawson, Galen. *The Evident Connexion. Hume on Personal Identity*. Oxford: Oxford University Press, 2011.
- Strawson, Galen. *The Secret Connexion. Causation, Realism and David Hume*. Oxford: Oxford University Press, 1989/2014.
- Thiel, Udo. *The Early Modern Subject. Self-Consciousness and Personal Identity from Descartes to Hume*. Oxford: Oxford University Press, 2011.